

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ
ΜΕΛΙΒΟΙΑ

2010

Αναζητώντας την Αρχαία ΜΕΛΙΒΟΙΑ

Συλλογικό Έργο

Δήμος Μελιβοίας

Επιμέλεια: Αλέκος Δ. Ζούκας

Εικόνα εξωφύλλου: Σφράγισμα με το όνομα του εθνικού Μελιβοιέων σε λαβή αγγείου μεταφοράς οίνου που ήταν προϊόν παραγωγής της Μελίβοιας (Χαρ. Μακαρόνας), σελ. 30.

Μελίβοια 2010

Αναζητώντας την Αρχαία

ΜΕΛΙΒΟΙΑ

2010

Πρόλογος

Είναι γενικά μια μεγάλη στιγμή εκείνη κατά την οποία προσπάθειες αρκετών χρόνων αρχίζουν να αποδίδουν καρπούς και η εικόνα της ιστορικής πορείας της περιοχής μας αρχίζει επιτέλους να «καθαρίζει». Αυτή η εικόνα που αφηγείται τις ζωές ανθρώπων και ηρώων, που περιγράφει τον πολιτισμό και τις καταστροφές, αυτή είναι που συνδέει τον σύγχρονο άνθρωπο με τις βαθύτερες ρίζες του και τις πράξεις του με κείνα τα νοήματα και τις αξίες που συσκότισε η σύγχρονη ζωή. Κι η αναζήτηση και διατήρηση αυτής της εικόνας αποτελεί μια κορυφαία υποχρέωση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Πράγματι η στενή συνεργασία Δήμου Μελιβοίας και 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, τα τελευταία χρόνια, οδήγησε στην αποκάλυψη σημαντικού μέρους του Κάστρου Βελίικας, μνημείου άγνωστου μέχρι σήμερα, το οποίο συνδέεται με τμήμα της ιστορίας της αρχαίας Μελίβοιας, της σημαντικότερης πόλης των Θεσσαλικών παραλίων από την εποχή του βασιλιά Φιλοκτήτη μέχρι τον 2ο αι. π. Χ. Το σημαντικότερο είναι ότι το Κάστρο Βελίικας διασώζει πυκνά ερείπια οικισμού της ύστερης αρχαιότητας, εποχής για την οποία δεν υπάρχουν ακόμα καθόλου πληροφορίες.

Με την αφορμή αυτή οργανώθηκε μια συνάντηση ειδικών επιστημόνων για να συ-

γκεντρωθούν όλες οι απόψεις για την αρχαία πόλη, η αναζήτηση της οποίας απασχόλησε για δεκαετίες την αρχαιολογική έρευνα και θα συνεχίσει να την απασχολεί, όσο έρχονται στο φώς νέα ευρήματα. Με την παρούσα έκδοση και τις άλλες έρευνες που θα ακολουθήσουν, ενώνονται σταδιακά οι κρίκοι της ιστορίας για την περιοχή και τα σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, ορισμένα από τα οποία συγκεντρώθηκαν ήδη στη νεοσύστατη Αρχαιολογική Συλλογή Μελιβόιας, θα βρουν τη θέση που τους αξίζει.

Η παρούσα έκδοση αποτελεί τα Πρακτικά της επιτυχημένης εκδήλωσης που διοργανώθηκε την 22-8-2009 από το Δήμο Μελίβοιας και την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με τίτλο «Αρχαιολογική Συνάντηση για την Αρχαία Μελίβοια».

Τέλος θερμές ευχαριστίες οφείλονται σε όλους τους επιστήμονες που ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση του Δήμου και της Εφορείας, καθώς και στους συντελεστές της έκδοσης.

Ο Δήμαρχος
Αντώνης Γκουντάρας

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΛΙΒΟΙΑΣ

Αθανάσιος Τζιαφάλιας

Η Μελίβοια, περίφημη πόλη της αρχαίας Μαγνησίας, αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Όμηρο σαν πατρίδα του Φιλοκτήτη, ο οποίος έλαβε μέρος στην Τρωική εκστρατεία και είχε υπό την εποπτεία του επτά πλοία. Σύμφωνα με την αρχαία επική παράδοση, ο ήρωας με την τραγική μοίρα έμελλε, ως κάτοχος των όπλων του Ηρακλή, να παίξει αποφασιστικό ρόλο στην εξέλιξη του Τρωικού πολέμου. Τον Φιλοκτήτη παρουσίασαν στη σκηνή και οι τρεις μεγάλοι τραγικοί ποιητές με παραλλαγές ο καθένας στην πλοκή του σχετικού μύθου. Όπως είναι γνωστό,

μόνον η ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλή έχει σωθεί, η οποία ακόμα και σήμερα μας συγκλονίζει με την δραματική εξιλέωση του άτυχου ήρωα από τη Μελίβοια.

Σύμφωνα με την αφήγηση του Ηρόδοτου, στις ακτές της Μελίβοιας και της Κασθαναίας εκθράσθηκε μέρος του Περσικού στόλου, που καταστράφηκε το 480 π.Χ. στην Σηπιάδα ακτή της Μαγνησίας, στα πλαίσια των ναυτικών επι-

χειρήσεων των Ελλήνων και των Περσών στο Αρτεμίσιο, πα-

Αγίοκαμπος, λόφος Σκιαδά. Νότιο αρχαίο λιμάνι.

ράλληλα με τη μάχη στις Θερμοπύλες και πριν από την ναυμαχία της Σαλαμίνας. Στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και μέχρι την άφιξη του Φιλίππου Β' στη Θεσσαλία έκοβε δικά της νομίσματα, τα οποία στην μπροστινή τους όψη απεικόνιζαν τον Διόνυσο ή τη νύμφη Μελίβοια και στην πίσω τσαμπιά με σταφύλια. Από τα εικονογραφικά θέματα των νομισμάτων της δηλώνεται καθαρά ότι κύριο στοιχείο της οικονομίας της ήταν η καλλιέργεια της αμπέλου και η παραγωγή κρασιού.

Το 367 με 366 π.Χ. υπέστη φοβερή καταστροφή από τον θηριώδη τύραννο των Φερών Αλέξανδρο. Ο Πλούταρχος περιγράφει

Αγιοκάμπος, λόφος Σκιαδά. Παράκτιο αρχαίο ιερό.

φει την ωμότητα του Φεραίου τυράννου με τα ακόλουθα λόγια: Ο Επαμεινώνδας είχε ακούσει ότι ο Αλέξανδρος κύκλωσε με τους δορυφόρους του τη Μελίβοια και τη Σκοτούσσα, πόλεις φιλικές και συμμαχικές του, ενώ οι πολίτες τους βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στην εκκλησία του δήμου και τους έσφαξε όλους αρχίζοντας από τους εφήβους.

Μετά τις επανειλημμένες αφίξεις του Φιλίππου Β' στη Θεσσαλία και την επιβολή της Μακεδονικής επιρροής σ' αυτήν, η Μελίβοια ακολούθησε τη μοίρα των υπολοίπων Μαγνητικών πόλεων. Ο μεγάλος ηγεμόνας της Μακεδονίας με ευφυή διπλωματικότητα επέβαλε τη δύναμή του στις Θεσσαλικές πόλεις, δίνοντας σ' αυτές

αυτονομία. Μετά το 344 π.Χ. απέσπασε από τους Θεσσαλούς την Περραιβία και από τους Φεραίους τη Μαγνησία, τις οποίες κατέστησε υπηκόους του.

Η Μακεδονική επιρροή στη Θεσσαλία διήρκεσε μέχρι το 197 π.Χ., οπότε ο Ρωμαίος ύπατος Τίτος Φλαμινίος κατατρόπωσε τις δυνάμεις του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Ε΄ στις Κυνός Κεφαλές.

Η Μελίβοια όλη αυτήν την περίοδο δεν αναφέρεται ιδιαίτερα από τις σύγχρονες αρχαίες πηγές αλλά φαίνεται πολύ πιθανό ότι προσδέθηκε στο άρμα της Μακεδονίας μαζί με τις άλλες Μαγνητικές πόλεις. Ιδιαίτερη μνεία γι' αυτήν κάνει πολύ αργότερα ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος,

ο οποίος μας δίνει λεπτομέρειες για τα δραματικά γεγονότα του Γ΄ Μακεδονικού πολέμου. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, το 169 π.Χ. η Ρωμαϊκή σύγκλητος έστειλε τον ύπατο Μάρκιο Ποπίλιο με πέντε χιλιάδες στρατιώτες να καταλάβει τη Μελίβοια, η οποία, κατά τον ιστορικό, βρισκόταν στις υπώρειες της Όσσας, προς την πλευρά της Θεσσαλίας, σε μια θέση από όπου ήταν δυνατό να απειλεί την ίδια τη Δημητριάδα. Οι Μελίβοιείς έτρεξαν οπλισμένοι στις πύλες και τα τείχη για να υπερασπίσουν την πόλη τους από την ξαφνική επίθεση του εχθρού. Στο

μεταξύ ο Ρωμαϊκός στόλος στράφηκε στις ακτές του Παγασητικού κόλπου και, αφού

Αγίοκαμπος, λόφος Σκιαδά. Βόρειο αρχαίο λιμάνι.

κυρίευσε την Ιωλκό, είχε σκοπό να καταλάβει και την Δημητριάδα. Ο βασιλιάς όμως της Μακεδονίας Περσέας απέτρεψε τα σχέδια των Ρωμαίων, στέλνοντας στις περιοχές αυτές τον στρατηγό Ευφράνορα με 2000 στρατιώτες. Οι Ρωμαίοι όταν είδαν τον στρατό του Ευφράνορα να πλησιάζει τη Μελίβοια τρομοκρατήθηκαν, έκαψαν τις πολιορκητικές μηχανές και έλυσαν την πολιορκία της πόλης. Σύμφωνα με πληροφορίες πάλι του Τίτου Λίβιου αμέσως μετά την μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. ο στρατηγός Γάϊος Οκτάβιος κατέλαβε και κατέστρεψε ολοκληρωτικά τη Μελίβοια.

Από κεί και πέρα η άλλοτε ονομαστή πόλη

Αγρόκαμπος, λόφος Σκιαδά. Γενική άποψη περιοχής αρχαιολογικού χώρου.

φαίνεται ότι έπαψε να υπάρχει καθόσον δεν μνημονεύεται να έπαιξε κάποιο ρόλο στη μετέπειτα μακρόχρονη περίοδο της Ρωμαιοκρατίας στη Θεσσαλία. Αναφέρεται μόνο πολύ αργότερα από τον Στέφανο Βυζάντιο.

Οι μαρτυρίες των αρχαίων πηγών για τη θέση της αρχαίας Μελίβοιας είναι αποσπασματικές, ασαφείς, και σε μερικές περιπτώσεις αντιφατικές. Στηριζόμενοι σ' αυτές οι νεώτεροι ερευνητές, περιηγητές, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, διατύπωσαν διαφορετικές απόψεις για τη θέση της. Άλλοι την τοποθετούν στη θέση «Βίγλα»

στις υπώρειες της Όσσας, πάνω από το ακρωτήριο Δερματάς. Ο Leake, και μόνον αυτός, την τοποθέτησε σε μία θέση, που λέγεται σήμερα «Κάστρο

Βελίκας», κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Άλλοι στη θέση «Παλιόκαστρο» της σημερινής κοινότητας Σκήτης, στα ανατολικά πρόβουνα της χαμηλής οροσειράς Μαυροβούνι, που συνδέει τους ορεινούς όγκους του Πηλίου και της Όσσας. Η θέση αυτή απέχει 8 χιλιόμετρα περίπου από το Αιγαίο. Τέλος, άλλοι ερευνητές υποστήριξαν ότι η Μελίβοια βρισκόταν στην περιοχή Κάτω Πολυδένδρι της κοινότητας Σκήτης και πιο συγκεκριμένα στη θέση «Σκιαδά» που βρίσκεται πάνω στη θάλασσα.

Ακόμα μερικοί είπαν ότι η θέση «Σκιαδά» ήταν το επίγειο της αρχαίας Μελίβοιας, που βρισκόταν στο Παλιόκαστρο Σκήτης και άλλοι ε-

ντελώς το αντίθετο, ότι δηλαδή εδώ ήταν αρχικά η Μελίβοια και μετά την καταστροφή της το 168 π.Χ. μετατοπίσθηκε ψηλά στη Σκήτη. Τέλος, κατά μία τελευταία άποψη, η Μελίβοια βρισκόταν στη θέση Παλιόκαστρο Νεοχωρίου Αγιάς, μακριά δηλαδή, στην ενδοχώρα, περίπου 20 χιλιόμετρα από τη θάλασσα.

Οι πληροφορίες των αρχαίων πηγών, όταν δεν συνδυάζονται με την αρχαιολογική βάση, με σαφείς αρχαιολογικές ενδείξεις δηλαδή, κάνουν τα πράγματα πολύ δύσκολα. Και ακόμη, όταν η αναφερόμενη περιοχή καλύπτεται από πυκνή

δασώδη βλάστηση, όπου δεν υπάρχει γεωργική δραστηριότητα,

Αγιοκάμπος, λόφος Σκιαδά. Λεπτομέρεια του τείχους της Ακρόπολης.

το θέμα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο. Οι απόψεις των διαφόρων επιστημόνων, απόλυτα τεκμηριωμένες, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, είναι θεωρητικές, αφού δεν λαμβάνουν υπόψη, δεν μπορούσαν άλλωστε, τα πραγματικά αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής. Έχοντας όλο αυτό το θεωρητικό πλαίσιο υπόψη μας, ξεκινήσαμε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 μία τεράστια ερευνητική προσπάθεια για τον εντοπισμό της αρχαίας Μελίβοιας. Μετά από επανειλημμένες αυτοψίες σε όλες τις αρχαιολογικές θέσεις της παραλιακής ζώνης του Αγιοκάμπου, ανασκαφική έρευνα πραγματοποιή-

Κλίμακα ανόδου και τώρμοι τοποθέτησης αναθημάτων στον βράχο του παράκτιου ιερού.

θηκε σε δύο σημεία: στη θέση «Παλιόκαστρο» της Σκήτης και στη θέση «Σκιαθά» Κάτω Πολυδενδρίου.

Εισαγωγικά πρέπει να ειπωθεί ότι όλη αυτή η περιοχή είναι ημιορεινή ή ορεινή και καλύπτεται από πυκνή δασική και θαμνώδη βλάστηση. Πουρνάρια και βάτα περιπλέκονται στους κορμούς των δρυών με αποτέλεσμα οι θέσεις αυτές να είναι κυριολεκτικά απροσπέλαστες για τον καθένα. Ειδικότερα στη θέση «Παλιόκαστρο» της Σκήτης έγιναν ευρύτατες εργασίες υ-

λοτομίας και αποψίλωσης του αρχαιολογικού χώρου από τη θαμνώδη κυρίως βλάστηση. Με ένα διάδρομο πλάτους οχτώ μέτρων στάθηκε δυνατό να ακολουθηθεί η πο-

ρεία του εξωτερικού τείχους της πόλης στο συνολικό μήκος τριών περίπου χιλιομέτρων. Με στενότερους εσωτερικούς διαδρόμους, κάθετους προς το εξωτερικό τείχος, έγιναν προσβάσεις στο εσωτερικό της πόλης και συγκεντρώθηκαν επιστημονικά στοιχεία για τη μορφή της. Η πόλη αυτή αν είναι ή όχι η «Κενταυρόπολις», θα μας το πούν οι ειδικοί βυζαντινολόγοι- απλώνεται σε έκταση 200 περίπου στρεμμάτων και ανήκει χρονολογικά στα βυζαντινά χρόνια. Τα οικοδομήματα και το εξωτερικό τείχος, το οποίο σώζεται σε ορισμένα σημεία σε ύψος έξι μέτρων και διατηρεί επάλλξεις και πύργους, είναι κατασκευασμένα με την τεχνική της περιόδου αυτής. Με μικρές α-

νασκαφικές έρευνες στα θεμέλια του εξωτερικού τείχους και στο εσωτερικό της πόλης δεν βρέθηκε κανένα ίχνος παλιότερης κατοίκησης στο χώρο αυτό. Η πόλη δημιουργήθηκε στα βυζαντινά χρόνια σε μια έξοχη στρατηγικά θέση, όπου δεν υπήρχε καμία παλιότερη κατοίκηση. Κάποτε πρέπει να αποκαλυφθεί πλήρως και ένας ωραιότατος πλακοστρωμένος δρόμος που συνέδεε τη θέση αυτή με την Αγιά.

Επομένως, οι απόψεις των ειδικών που τοποθετούν την αρχαία Μελίβοια σ'αυτή τη θέση, δηλαδή στο Παλιόκαστρο της Σκήτης, πρέπει να εγκαταλει-

*Αγιοκάμπος, λόφος
Σκιαδά. Λεπτομέρεια
του τείχους της
Ακρόπολης.*

φθούν οριστικά, διότι οι πληροφορίες των αρχαίων πηγών δεν έχουν εδώ αρχαιολογική βάση.

Η θέση «Σκιαδιά» Κάτω Πολυδενδρίου, όπου απλώνεται ένας γνωστός από παλιά αρχαίος οικισμός, καλυπτόταν και αυτή από πυκνή δασώδη βλάστηση. Οι εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού και υλοτομίας σε διάφορα σημεία του έδωσαν τη δυνατότητα να συγκεντρωθούν για πρώτη φορά αρκετά επιστημονικά στοιχεία για τη μορφή και την οργάνωση του αρχαίου οικισμού.

Μορφή του αρχαίου οικισμού: Ο αρχαίος οικισμός απλώνεται πάνω σε

Αγιόκαμπος, λόφος Σκιαδιά. Τμήμα του αρχαίου τείχους.

χαμηλό ύψωμα των ανατολικών προβούνων του όρους Μαυροβούνι με πρόσοψη προς το Αιγαίο πέλαγος. Από το ύψωμα «Κάστρο», το οποίο αποτελεί το υψηλότερο σημείο της, σε ύψος 72μ. από τη θάλασσα, με απότομες καταπτώσεις του εδάφους καταλήγει ανατολικά στις βραχώδεις ακτές του Αιγαίου σε ύψος 8 μέτρων από τη θάλασσα. Εδώ υπάρχουν δύο φυσικοί ορμίσκοι, οι οποίοι αποτελούν μάλλον τα δύο λιμάνια του αρχαίου οικισμού. Εξαιτίας της μεγάλης κλίσης του εδάφους κατασκευάσθηκαν εσωτερικοί α-

ντερεισματικοί τοίχοι για την συγκράτηση των χωμάτων και τη δημιουργία ανδρών. Ο αρχαίος οικισμός δηλαδή ήταν δομημένος πάνω σε κλιμακωτά άνδη-

ρα καθώς απλωνόταν προς τη θάλασσα. Ορίζεται στα βόρεια, δυτικά και νότια από ένα ενιαίο ρέμα βάθους πάνω από 20 μέτρα σε ορισμένα σημεία του, το οποίο τους χειμερινούς μήνες είναι γεμάτο με νερό και θα αποτελούσε στην αρχαιότητα φυσική οχύρωση. Αμέσως βόρεια από το βόρειο σκέλος του ρέματος αυτού εκτείνεται νεκροταφείο, το οποίο απλώνεται στα πρανή του εκεί υψώματος. Νεκροταφείο επισημάνθηκε επίσης στο πλάτωμα «Μνήματα», νότια από το νότιο σκέλος του ρέματος.

Εξωτερικό τείχος. Το μήκος του εξωτερικού τείχους δεν ξεπερνά τα 800 μέτρα και έχει κατά διαστήματα τετράγωνους πύργους. Η ευθυνηρία και η πλώ-

τη σειρά των δόμων αποτελούνται από λαξευτούς μαρμάρινους κυβόλιθους. Η συνέχειά του προς τα πάνω είναι κατασκευασμένη από μικρές πλακαρές πέτρες ντόπιου γρανίτη, χωρίς συνδετικό υλικό. Σ' ορισμένα τμήματα, όπως στο ύψωμα «Κάστρο», σώθηκε ύψος 1.80μ. Το πλάτος, όπου στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί, είναι 2.5μ. Οι τετράγωνοι πύργοι, από τους οποίους με ασφάλεια επισημάνθηκαν τέσσερις, είναι κτισμένοι στο σύνολό τους με μαρμάρινους λαξευτούς γωνιόλιθους.

Εσωτερικοί αντερεισματικοί τοίχοι: Έχουν την ίδια δομή με το εξωτερικό τείχος. Η ευθυνηρία

*Ερείπια της αρχαίας
Ακρόπολης.*

τους, δηλαδή η πρώτη σειρά των δόμων, αποτελείται από λαξευτούς κυβόλιθους και η ανωδομή τους από πλάκες γρανίτη.

Λιμάνια: Ο αρχαίος οικισμός φαίνεται ότι είχε δύο λιμάνια. Το ένα στον όρμο «Κρυψιάνα» και το άλλο στο επόμενο όρμο, στα νότια του προηγούμενου. Στον βόρειο βραχίονα του πρώτου λιμανιού υπάρχουν σε χαμηλό βράχο λαξεύματα, τα οποία υποδηλώνουν την παρουσία σημαντικού παράκτιου ιερού. Συγκεκριμένα, είχε λαξευτεί μία κλίμακα ανόδου ως την κορυφή του βράχου και είχαν διανοιγεί σε όλες τις πλευρές του τετράγωνοι τώρμοι για την τοποθέτηση αναθηματικών στηλών. Στο νότιο μυχό του αρχαιολογικού χώρου οι ενδείξεις για την ύπαρξη λιμανιού είναι ασφαλέστερες. Επιστημάνθηκαν εδώ ευθυντηρίες κτιρίων που πιθανότατα έχουν

Τμήμα του αρχαίου τείχους

σχέση με λιμενικές εγκαταστάσεις.

Ευρήματα: Σ' όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου υπάρχουν κατεσπαρμένα στο έδαφος άφθονα όστρακα κεραμικής των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων. Ιδιαίτερη είναι ανάμεσα σ' αυτά η παρουσία πολλών τμημάτων οξυπύθμενων αμφορέων. Σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν ενσφράγιστες λαβές τέτοιων αμφορέων με τα εθνικά ονόματα της Θάσου, Κνίδου και Τενέδου. Βρέθηκαν ακόμα στο εξωτερικό τείχος τέσσερις σφαίρες βλητικών μηχανών, οι οποίες σημαίνουν ότι σε κάποια περίοδο ο οικισμός αυτός πολιορκήθηκε.

Χρονολογία:
Όπως αποδείχθηκε από την επιστημονι-

κή επεξεργασία τους, τα παλιότερα από τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται στο 6^ο μισό του 5ου αι. π.Χ. και τα νεότερα στο 4^ο μισό του 2ου αι. π.Χ. Η κατασκευή του εξωτερικού τείχους έγινε, σύμφωνα με την κεραμική θεμελίωσης και τα νομίσματα στο 4^ο μισό του 3ου αι. π.Χ. και πιο συγκεκριμένα στα χρόνια του βασιλιά της Μακεδονίας Αντίγονου Γονατά. Από τον 2ο αι. π.Χ. ο αρχαίος οικισμός εγκαταλείφθηκε οριστικά χωρίς να κατοικηθεί σε νεότερες εποχές. Από κεί και πέρα καλύφθηκε από πυκνή δασική βλάστηση και παρέμεινε αλώβητος μέχρι τα τελευταία χρόνια. Τα αρχαιολογικά στοιχεία που έχουν

*Ερείπια της αρχαίας
Ακρόπολης.*

συγκεντρωθεί αποδεικνύουν νομίζω ότι στο χώρο αυτό δεν θρυσκόταν η αρχαία Μελίβοια για τους παρακάτω λόγους.

Συμπεράσματα: Πρώτα-πρώτα δεν υπάρχει εδώ Μυκηναϊκός πυρήνας που να συνδέει τη Δέση με την αρχαία μυθολογική παράδοση. Και αυτό γιατί γνωρίζουμε πολύ καλά ότι οι τραγουδοποιοί των γεωμετρικών χρόνων (11ος-8ος αι.π.Χ.), οι λεγόμενοι αιοιοί, ανάμεσα στους οποίους και μάλιστα από τους τελευταίους συγκαταλέγεται και ο Όμηρος, τραγουδούσαν για ένα ένδοξο παρελθόν και αυτοσχεδίαζαν με συνοδεία κιθάρας (φόρμιγγας) για τα κατορθώματα ηρώων και θεών πολύ παλιότερων εποχών (τα λεγόμενα ηρωικά έπη). Τα Ομηρικά έπη, η Ιλιάδα και η Οδύσσεια δημιουργήθηκαν στο τέλος του 8ου αι. π.Χ. και αναφέρονταν στον Τρωικό πόλεμο, τον 12ο αι. π.Χ., στο τέλος δηλαδή των Μυκηναϊκών χρόνων, καθώς και στην επι-

στροφή, τον «Νόστο» των Αχαιών στις πατρίδες τους μετά τη λήξη του. Τα έπη αυτά είναι ποιητικά δημιουργήματα που είχαν σαν στόχο να τέρπουν τους ακροατές του αιοιοί - δημιουργού τους και κατά κανένα τρόπο δεν ήταν έργα ιστορίας ή γεωγραφίας. Το περιεχόμενό τους κατά τους αρχαίους περιελάμβανε έργα «Ανδρών τε θεών τε», που σημαίνει παράλληλη δράση θεών και ηρώων. Ωστόσο, όταν αναφέρονται σε σαράντα περίπου ταυτισμένες πόλεις, όπως οι Μυκήνες, η Τίρυνθα, η Ιωλκός κ.λ.π., ασφαλώς οι πόλεις αυτές τον 8ο αι.π.Χ. ήταν σε παρακμή, ήταν γνωστές όμως ως θέσεις παλιές με ταυλικά τους κατάλοιπα (κυκλώπεια τείχη, μέγαρα, θολωτοί τάφοι κ.λ.π.), τις οποίες η γεωμετρική γενιά αιοιοί γνώριζε πολύ καλά από τους παλιότερους Μυκηναϊκούς αιοιοί. Από αυτούς οποίους συνεχιζόταν η παράδοση στόμα με στόμα για τέσσερις αιώνες μέχρι το τέλος του 8ου

αι.π.Χ., όπου έζησε ο Όμηρος, έχοντας λάβει όμως η παράδοση αυτή τη μορφή του μύθου και της ποιητικής φαντασίας. Επομένως, αν η αναφορά του Ομήρου (αν πράγματι υπήρξε ένας ποιητής με αυτό το όνομα) στο μύθο του Φιλοκτήτη και την πόλη της Μελίβοιας, είχε σχέση με το λόφο Σκιαδά, έπρεπε αυτή η θέση να καλύπτεται από αφθονία Μυκηναϊκών καταλοίπων, πράγμα όμως που δεν συμβαίνει πάρα το πλήθος των ανασκαφικών τομών που πραγματοποιήθηκαν μέχρι τον φυσικό βράχο. Προσωπικά θα ήμουν από τους πιο ευτυχείς αρχαιολόγους αν πραγματικά μπο-

ρούσα να τεκμηριώσω ότι στη θέση Σκιαδά απλώνεται η Μυκηναϊκή Μελίβοια, η πατρίδα του μεγάλου ήρωα Φιλοκτήτη. Όμως πρέπει να γίνει σαφές ότι ο αρχαίος οικισμός δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε εδώ μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Και το 480 π.Χ., όταν αναφέρει ο Ηρόδοτος ότι καταστράφηκε ο Περσικός στόλος στις ακτές της Μελίβοιας, δεν υπήρχε εδώ κανένα ίχνος ζωής. Δεύτερο και το βασικότερο, η έκταση όπου απλώνεται ο αρχαίος οικισμός είναι

πολύ μικρή, καθόσον περιλαμβάνει μόλις 55 στρέμματα, από τα οποία το 30% είναι απότομοι βράχοι, αδόμητη έκταση δη-

λαδή. Δεν είναι βέβαια δυνατό να θεωρηθεί η έκταση αυτή κατάλληλη για την ανάπτυξη των δημοσίων λειτουργιών μιάς οργανωμένης πόλης. Και η Μελίβοια φαίνεται από τις αρχαίες μαρτυρίες ότι στους ιστορικούς χρόνους ήταν οργανωμένη πόλη. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Αλέξανδρος των Φερρών βρήκε τους Μελιβοιείς συγκεντρωμένους στην εκκλησία του δήμου, που βέβαια σημαίνει ότι η πόλη είχε τουλάχιστον αγορά. Οι επώνυμες θεσσαλικές πόλεις των ιστορικών χρόνων εί-

Λόφος Σκιαθά.
Γενική άποψη.

χαν εμβαδόν από 200 έως 800 ή και 10000 ακόμη στρέμματα. Η δε αγορά τους απλωνόταν σε έκταση από 6 έως 10 στρέμματα. Αν αφαιρέσουμε την αδόμητη (βραχώδη) έκταση του οικισμού αυτού, μας μένουν ωφέλιμα μόνον 40 στρέμματα περίπου. Και από αυτά, αν αφαιρεθούν τα 6 στρέμματα της αγοράς, το εμβαδόν των δρόμων, ναών και άλλων δημοσίων λειτουργιών, μετά βίας μένουν 25 στρέμματα για δομήσιμη έκταση. Αν λάβουμε υπόψη ότι ο κάθε αρχαίος θεσσαλός αγρότης χρειαζόταν 2 στρέμματα για την κατοικία

του, τις αποθήκες και τους στάβλους του μπορεί ο καθένας να υπολογίσει ότι δεν θα μπορούσαν στο χώρο αυτόν να ζήσουν παραπάνω από δεκαπέντε αρχαίες αγροτικές οικογένειες. Αν υπολογίσουμε ότι η κάθε οικογένεια είχε τέσσερα άτομα αντιλαμβανόμαστε όλοι ότι με 60 κατοίκους δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί μια οργανωμένη πόλη.

Πιστεύω λοιπόν ότι ο χώρος αυτός δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά το λιμάνι, το επίγειο κάποιας μεγάλης αρχαίας πόλης.

Και τώρα ας έρθουμε στη θέση Βίγλα. Ύστερα από επανειλημμένες επισκέψεις μας εδώ διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα: Πρώτο, υπάρχουν θέβαια κάποια ερείπια, πλήν όμως είναι βυζαντινών χρόνων και δεν σώζεται κανένα παλιότερο ίχνος. Δεύτερο, στην παρακείμενη θέση «Μολύβια», που θεωρήθηκε σαν παραφθορά του ονόματος Μελίβοια, υπάρχει εγκατάσταση των

ελληνιστικών χρόνων, η οποία όμως απλώνεται σε έκταση 5-6 στρεμμάτων μόνο. Ίσως εδώ υπήρχε κάποιο Μακεδονικό φρούριο, πλήν όμως δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος για ταύτιση της θέσης της περίφημης αρχαίας πόλης της Μαγνησίας.

Μετά τον αποκλεισμό των τριών θέσεων (Παλιόκαστρο Σκήτης, Σκιαδά και Βίγλα) η προσοχή μας στράφηκε στην έρευνα του Παλιόκαστρου του Νεοχωρίου Αγιάς, όπου συνεχίσαμε τις ανασκαφές που είχαν αρχίσει πριν από λίγα χρόνια. Από τα αρχαιολογικά δεδομένα που συγκεντρώσαμε, καταλήξαμε στη διαπίστωση ότι πραγματικά εδώ υπάρχει αρχαία πόλη, η οποία απλώνεται σε έκταση 200 στρεμμάτων και πλέον. Τα κινητά δε αρχαιολογικά ευρήματα χρονολογούνται από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του 5ου αι. π.Χ., χωρίς ακόμα να έχει εξακριβωθεί αν υπάρχει παλιότερη κατοί-

κηση. Πάντως ένα είναι βέβαιο: ότι η πόλη αυτή εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. χωρίς να κατοικηθεί ποτέ σε νεότερες εποχές. Επομένως, εκτός του ότι η θέση αυτή είναι πολύ μακριά από τη θάλασσα, δεν συμβαδίζουν εδώ οι μαρτυρίες των αρχαίων πηγών με την αρχαιολογική βάση και δεν είναι δυνατόν να είναι η Μελίβοια.

Ύστερα από όλα αυτά το πρόβλημά μας ήταν ολοφάνερο. Για χρόνια χτενίσαμε κυριολεκτικά την περιοχή της παραλιακής ζώνης του Αγιοκάμπου, κάτω από αντίξοες συνθήκες, νιώθοντας συχνά, άλλοτε ελπίδες και άλλοτε απογοήτευση γιατί η μία θέση καταρριπτόταν μετά την άλλη, έχοντας βέβαια στο μυαλό μας ότι η Μελίβοια ήταν παράκτια πόλη. Στο τέλος γυρίσαμε στη θέση που υπέδειξε ο Leake, η οποία ονομάζεται σήμερα «Κάστρο» του παραλιακού οικισμού της Βελίκας, κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Ιω-

άννη του Θεολόγου και πραγματοποιήσαμε εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες. Στο παραλιακό ύψωμα «Κάστρο», που πρωτοαντίκρυσε ο Leake, υπάρχει πράγματι βυζαντινό κάστρο, το οποίο στηρίζεται σε οχύρωση ελληνιστικών χρόνων. Η πεδινή έκταση περιμετρικά από τον λόφο αυτόν, που αριθμεί πάνω από 180 στρέμματα, έχει όστρακα των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων. Κατά την κατασκευή εξοχικών κατοικιών σ' αυτή τη θέση βρίσκονται κτιριακά λείψανα και τάφοι των χρόνων αυτών σε βάθος έξι και πλέον μέτρων. Ασφαλώς έχουμε εδώ τεράστιες προσχώσεις. Οι αλιείς του σύγχρονου οικισμού της Βελίκας χρησιμοποιούσαν μέχρι λίγα χρόνια πριν κατασκευαστεί το σύγχρονο λιμάνι, ως καταφύγιο των πλοιαρίων τους, τους φυσικούς ορμίσκους της θέσης «Σκιαθά», οι οποίοι είναι οι μόνοι σε όλη την αλίμενη περιοχή του Αγιοκάμπου, παρόλο που η απόσταση είναι 9-10 χιλιόμετρα. Σε έ-

να διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία κατέληγα την ανακοίνωσή μου για την αρχαία Μελίβοια ως εξής:

«Διερωτάται λοιπόν κανένας μήπως στο Κάστρο της Βελίκας ήταν η αρχαία Μελίβοια και η θέση «Σκιαδά» ήταν το επίνειό της, το οποίο χρησιμοποιούνταν από τους αρχαίους Μελιβοιείς, όπως και σήμερα; Τίποτα δεν είναι ακόμη σίγουρο, γιατί οι επιφανειακές έρευνες σε μια περιοχή με πυκνή, σχεδόν απροσπέλαστη, βλάστηση δεν εξασφαλίζουν απόλυτα θετικά συμπεράσματα. Ωστόσο,

σο, το μόνο βέβαιο νομίζω είναι ότι η αρχαία Μελίβοια βρίσκεται μέσα στη ζώνη της παραλίας του Αγιοκάμπου και περιμένει να αντικρύσει το φώς. Ας ελπίσουμε ότι είναι απλά θέμα χρόνου».

Σήμερα πλέον πιστεύω ότι έχει έρθει το πλήρωμα του χρόνου. Με το ανασκαφικό έργο που πραγματοποιείται από την αρχαιολόγο

Σταυρούλα Σδρόλια στο Κάστρο Βελίκας, το οποίο μου έκανε την τιμή να μου δείξει, πιστεύω ότι ανοίγονται

*Νότιο τμήμα
αρχαίου
λιμανιού.*

μπροστά μας νέοι δρόμοι. Με το ένστικτο του παλιότερου αρχαιολόγου διαισθάνομαι ότι αρχίζει σιγά-σιγά να ξετυλίγεται το κουβάρι, που θα λύσει οριστικά το μυστήριο της αρχαίας Μελίβοιας. Βεβαίως με αδημονία περιμένω να βρεθεί κάποιο νόμισμα, κάποια επιγραφή, κάποιο σφράγισμα, που θα φωτίσει πλήρως το θέμα. Και τότε, θα αισθανθώ κι εγώ πλήρως δικαιωμένος, γιατί διαφορετικά οφείλω να ομολογήσω ότι η θέση της αρχαίας Μελίβοιας θα παραμείνει για μένα τουλάχιστον ένα άλυτο μυστήριο.

Σημείωση. Βλ. την παλιότερη μελέτη μας με τίτλο: Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια, στο: Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας (1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, έκδ. Αθήνα 1994, σ.143-152.

πρόταση ότι η αρχαία πόλη Μελίβοια βρισκόταν στον αρχαιολογικό χώρο στη θέση «Κάστρο» πάνω από τους όρμους «Σκιαθά» και «Κρυψιάνα» στο Κάτω Πολυδένδρι Σκήτης (Χάρτης). Κατόπιν της επιμονής των διοργανωτών της εκδήλωσης σκέφτηκα ότι θα είχε ίσως ενδιαφέρον να α-

1. Βράχος στην παραλία του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου με λαξευμένη κλίμακα και υποδοχές για τη στερέωση αναθηματικών στηλών.

ναφερθώ κυρίως στην αξιολόγηση κάποιων νέων δεδομένων ή και κάποιων παλαιών, που με την εμπειρία που απέκτησα μετά τριάντα χρόνια

συνεχούς ανασκαφικής έρευνας, μου ενίσχυαν ακόμη περισσότερο την πίστη μου ότι η αρχαία Μελίβοια βρισκόταν στο «Κάστρο» του Κάτω Πολυδενδρίου.

Στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από το χρόνο της δημοσίευσης του άρθρου

για τη Μελίβοια παρακολούθησα με ενδιαφέρον τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές και τις δημοσιεύσεις του συναδέλφου και φίλου Αθανασίου Τζιαφάλια⁴, ο οποίος κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αποκλείεται η σημαντικότερη πόλη της περιοχής, η αρχαία Μελίβοια, να βρισκόταν στο «Κάστρο» του Κάτω Πολυδενδρίου για αρκετούς λόγους, οι σημαντικότεροι από τους οποίους ήταν το ότι δεν είχε βρεθεί μέχρι τότε μυκηναϊκός πυρήνας στην παραπάνω θέση, δεν υπήρχαν ευρήματα από την περίοδο της καταστροφής του Περσικού στόλου στη Σηπιάδα (480 π.Χ.) και το ότι η τειχισμένη έκταση του «Κάστρου» ήταν πάρα πολύ μικρή για να ανήκει στη σημαντική πόλη της Μελίβοιας⁵. Ταυτόχρονα, εκφράστηκε η άποψη ότι ο οικισμός του «Κάστρου» θα μπο-

ρούσε να ήταν το επίνειο μιας άλλης μεγαλύτερης πόλης. Τέλος, ως θέση της Μελίβοιας προτάθηκε το «Κάστρο ή Καστρί» της Βελίκας (Χάρτης), επειδή σε μια περιοχή του παλαιοχριστιανικού τμήματος του τείχους του «Κάστρου» της Βελίκας, που αποκαλύπτεται τα τελευταία χρόνια από τη συνάδελφο και φίλη αρχαιολόγο Σταυρούλα Σδρόλια, υπάρχουν γωνιόλιθοι, που φαίνεται ότι ανήκαν σε αρχαία κατασκευή.

Τη νέα πρόταση για ταύτιση της θέσης της αρχαίας Μελίβοιας με το «Κάστρο» της Βελίκας αποδέχθηκε και ο αγαπητός μου φίλος και ένας από τους καλύτερους μελετητές της αρχαίας Θεσσαλίας Bruno Helly, ο οποίος μελετώντας την αρχαία τοπογραφία στην παραλιακή

2. Αργυρός οβολός της αρχαίας Μελίβοιας με το κεφάλι της ομώνυμης Νύμφης.

περιοχή βόρεια του Πηλίου, προτείνει μια σειρά αλλαγών στις μέχρι τώρα γνωστές ταυτίσεις των θέσεων των πόλεων που μαρτυρείται ότι βρισκόταν στην περιοχή αυτή. Ανάμεσα στις αλλαγές προτείνεται και η πιθανή ταύτιση του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι με την πόλη των Ευρεαίων, η οποία είναι γνωστή μόνον από τα σωζόμενα χάλκινα νομίσματά της. Ταυτόχρονα, με οδηγό το κείμενο των Αργοναυτικών (I 583-585) του Απολλωνίου Ροδίου ερμηνεύει το βράχο με τα λαξεύματα στην ακτή του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου ως τον αναφερόμενο στο αρχαίο κεί-

3. Σφράγισμα με το όνομα του εθνικού Μελιβοιέων σε λαβή αγγείου μεταφοράς οίνου που ήταν προϊόν παραγωγής της Μελίβοιας (Χαρ. Μακαρόνας).

μενο «τύμβο του Δόλοπα»⁶ (Εικόνα 1).

Για να μην επαναλάβω όσα ήδη περιλαμβάνονται στην εργασία μου του 1985⁷ δεν θα σχολιάσω τις κυριότερες αναφορές της Μελίβοιας στον Όμηρο και τη σχέση καταγωγής του Φιλοκτήτη από αυτήν, ούτε στον Ηρόδοτο και την καταστροφή του στόλου του Ξέρξη στη Σηπιάδα, το 480 π.Χ., όταν τα συντρίμια του έφθασαν μέχρι την πόλη, ούτε στον Πλούταρχο και τη σφαγή των πολιτών της Μελίβοιας το 367-366 π.Χ. από τον τύραννο Αλέξανδρο των Φερών, ούτε στον Λίβιο και την πολιορκία της

Μελίβοιας από τους Ρωμαίους το 169 π.Χ. και τη φυγή των πολιορκητών με την εμφάνιση των Μακεδόνων στρατιωτών, ούτε πάλι στο Λί-

βιο και την οριστική καταστροφή της Μελίβοιας από τους Ρωμαίους μετά τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ.

Όπως συμβαίνει σε κάθε περίπτωση καταγραφής των πληροφοριών στις αρχαίες πηγές, έτσι και με τις πληροφορίες των φιλολογικών πηγών που αφορούν τη Μελίβοια δημιουργείται ένα πλαίσιο πληροφοριών που αναφέρεται στη συλλογική ιστορία της πόλης. Είναι επίσης αυτονόητο, ότι, όταν προτείνεται η σύνδεση του ονόματος της

πόλης Μελίβοιας με ένα συγκεκριμένο αρχαιολογικό Χώρο, τότε θα πρέπει τα αρχαιολογικά δεδομένα, που προέρχονται από τον προτει-

νόμμο Χώρο, να εντάσσονται αρμονικά μέσα στο πλαίσιο, που δημιουργούν οι πληροφορίες των πηγών.

Η εικόνα, λοιπόν, που έχει δημιουργηθεί για την αρχαία Μελίβοια, σύμφωνα με τις πληροφορίες των αρχαίων πηγών, είναι ότι η Μελίβοια ήταν η σημαντικότερη πόλη μέσα στο μεγάλο κόλπο, που έχει μήκος πάνω από 200 στάδια (36 περίπου χιλιόμετρα) και οριοθετείται από το ακρωτήριο Δερματάς στα βόρεια μέχρι το

α κ ρ ω τ ή ρ ι ο
Πουρί προς νό-
το⁸ (Χάρτης).

4. Η παραλιακή ζώνη με πεσμένους γωνιολίθους που προέρχονται από αρχαίες κατασκευές.

Η παραπάνω εικόνα της Μελίβοιας των γραπτών πηγών ενισχύεται, όσον αφορά την υπεροχή της σε σχέση με τις άλλες πόλεις της περιοχής, και από την παρουσία ενός αργυρού οβολού της Μελίβοιας σε ιδιωτική συλλογή, που φέρει παράσταση της Νύμφης Μελίβοιας και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.⁹ (Εικόνα 2). Από παλιά ήταν γνωστοί μόνον οι τέσσερις τύποι των χάλκινων νομισμάτων της Μελίβοιας, του 4ου αι. π.Χ., όπως συμβαίνει και με τις υπόλοιπες πόλεις της περιοχής, για τις οποίες

5. Θεμελίωση αρχαίας κατασκευής στην παραλιακή ζώνη του αρχαίου οικισμού του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου.

γνωρίζουμε ότι είχαν μόνον χάλκινες νομισματικές εκδόσεις.

Η μπροστινή πλευρά από τους τρεις χάλκινους τύπους των νομισμάτων φέρει παράσταση με το κεφάλι της Νύμφης Μελίβοιας, ενώ ο τέταρτος τύπος των νομισμάτων απεικονίζει το κεφάλι του Διονύσου. Στην πίσω πλευρά και οι τέσσερις τύποι φέρουν παράσταση κλιματίδας αμπέλου με ένα ή δυο τσαμπιά από σταφύλια¹⁰. Η παρουσία του Διονύσου στο νόμισμα της Μελίβοιας δείχνει

το δημόσιο χαρακτήρα που είχε η λατρεία του στην αρχαία πόλη, εξαιτίας της έντατικής καλλιέργειας της αμπέλου και της μεγάλης οικονομι-

κής σημασίας του παραγόμενου κρασιού, όπως μαρτυρούν οι παραστάσεις της πίσω πλευράς των νομισμάτων με τα τσαμπιά από σταφύλια.

Οι μόνες προς το παρόν απτές αποδείξεις που υπάρχουν για την παραγωγή και το εμπόριο του κρασιού της Μελίβοιας είναι δυο σφραγίσματα σε λαβές αμφορέων μεταφοράς κρασιού, που βρέθηκαν σε ανασκαφές στην Πέλλα και τα οποία αναγράφουν το εθνικό «ΜΕΛΙΒΟΙ / ΕΩΝ»¹¹ (Εικόνα 3). Ο τόπος ανεύρεσης των δυο αυτών σφραγισμάτων, που είναι η πρωτεύουσα του Μακεδονικού βασιλείου Πέλλα, ίσως να αποτελεί μια ένδειξη δηλωτική των στενών σχέσεων της Μελίβοιας με τους Μακεδόνες, γεγονός που φαίνεται και από τις γραπτές πηγές¹².

Με την παραγωγή κρασιού στη Μελίβοια σχετίζεται επίσης και μια υπόθεση, που είχε γίνει παλιότερα, σύμφωνα με την οποία η πολυάριθμη ομάδα σφραγισμάτων, σε λαβές αμφορέων μεταφοράς κρασιού, με το όνομα του «ΠΑΡΜΕΝΙΣΚΟΥ» θα μπορούσε να προέρχεται από τη Μελίβοια. Η υπόθεση αυτή δεν έχει τελικά υιοθετηθεί από την επιστημονική κοινότητα, λόγω της ανεπάρκειας των επιχειρημάτων της¹³.

Η σημαντική θέση της Μελίβοιας στην περιοχή, όπως διαφαίνεται από τις πληροφορίες των πηγών και των νομισμάτων, οδηγεί προς το συμπέρασμα ότι η Μελίβοια θα πρέπει να συνδεθεί με έναν αρχαιο-

6. Τμήμα του νότιου τείχους στο βάθος του ρέματος.

λογικό χώρο με ισχυρή οχύρωση κλασικών χρόνων, αλλά και με ευρήματα που θα διέφεραν κατά πολύ των ανάλογων ευρημάτων που προέρχονται από άλλες θέςεις.

Από τις αρχές του 20ου αιώνα η μελέτη από τον Α. Μ. Woodward των επιγραφών που ήταν εντοιχισμένες στο μοναστήρι του «Γενεσίου της Θεοτόκου» στο Κάτω Πολυδένδρι¹⁴ και η πληροφορία που του έδωσε ο Α. Wace για την ανεύρεση στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου μιας ενεπίγραφης κεραμίδας, στην οποία θα αναφερόμαστε αργότερα, έπεισε τον Α.Μ. Woodward ότι η πόλη Μελίβοια θρισκόταν στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου, που ήταν ο πλησιέστερος προς τη μονή της Παναγίας αρχαίος οικι-

7. Η περιοχή του αρχαίου λιμένας, όπως ήταν πριν από τριάντα δυο χρόνια (1978).

σμός, από τον οποίο πιστεύεται ότι είχαν μεταφερθεί οι εντοιχισμένες επιγραφές¹⁵. Την άποψη αυτή ενίσχυσαν και παγίωσαν τα ευρήματα που προέρχονταν από τον παραπάνω χώρο και άρχισαν να συγκεντρώνονται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου την περίοδο της δεκαετίας του 1930, όταν στο Μουσείο υπηρετούσε, ως επιμελητής, ο Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος¹⁶.

Αξίζει, όμως, στο σημείο αυτό να αναφερθούμε στα βασικά χαρακτηριστικά του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου, να περιγράψουμε τις αρχαίες κατασκευές που ήταν ορατές πριν τριάντα χρόνια και τις αλλαγές που έχουν γίνει μέχρι σήμερα μέσα στον Αρχαιολογικό Χώρο και στο περιβάλλον του.

Το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου βρι-

σκεται στον όρμο Σκιαδά, που κατείχε τη θέση του μοναδικού λιμανιού της περιοχής. Είναι ιδρυμένο αμέσως νότια της παραλίας του Αγιοκάμπου, η οποία είναι η μεγαλύτερη σε μήκος αμμώδης παραλία από όλες τις ακτές της αρχαίας Μαγνησίας που βρίσκονται προς την πλευρά του Αιγαίου.

Πριν από τριάντα χρόνια (1978-1979) ο χώρος του οικισμού ήταν ήδη δασωμένος και με δυσκολία μπορούσε να ανιχνεύσει κανείς κάποια από τα ερείπια του «Κάστρου». Τότε, εκείνο που δέσποζε στην, περισσότερο προσιτή, παραλιακή ζώνη του οικισμού ήταν ο βράχος με την κλίμακα και τους τóρμους για την τοποθέτηση αναθηματικών στηλών που αποτελεί τμήμα ενός αρχαίου ιερού (Εικόνα 3). Πρόκειται για τον κωνικό βράχο, τον οποίο ταυ-

τίζει ο Bruno Helly με τον «τύμβο του Δόλοπα» σύμφωνα με τα Αργοναυτικά του Απολλωνίου Ροδίου¹⁷. Πεσμένοι γωνιόλιθοι στην παραλία πρόδιδαν την ύπαρξη τείχους ή κάποιων λιμενικών κατασκευών (Εικόνα 4), τμήματα των οποίων μόλις διακρίνονταν ότι σώζονταν στη θέση τους (Εικόνα 5), ενώ στο βάθος του νότιου ρέματος έβλεπες ένα τμήμα από το νότιο τείχος της πόλης (Εικόνα 6). Όλα βρίσκονται και σήμερα στην ίδια θέση, ενώ οι φθορές τους δεν είναι σημαντικές.

Εκεί όπου το τοπίο έχει αλλοιωθεί δραματικά είναι η περιοχή του παλιού μικρού αλιευτικού καταφυγίου, στη θέση του οποίου σήμερα έχει γίνει ένα

8. Η περιοχή του αρχαίου λιμένος, όπως είναι σήμερα μετά την κατασκευή του σύγχρονου λιμανιού.

λιμάνι (Εικόνα 7 και Εικόνα 8) με μια τεράστια προκυμαία (Εικόνα 9), που προφυλάσσει τα πλοία από τους βόρειους και ανατολικούς ανέμους.

Από την προκυμαία δίνεται η δυνατότητα στον ερευνητή να δει τον αρχαίο οικισμό από την πλευρά της θάλασσας και να έχει πλήρη εικόνα της μορ-

9. Δορυφορική φωτογραφία με τη μεγάλη προκυμαία του σύγχρονου λιμανιού (Google Earth).

φής του. Στο δυτικό τμήμα του αρχαίου οικισμού είναι ευδιάκριτη η ακρόπολη που προβάλλει πάνω από την Κάτω πόλη, η οποία εκτείνεται ανατολικά προς την πλευρά της θάλασσας¹⁸ (Εικόνα 10).

Οι καθαρισμοί και οι ανασκαφές του Α. Τζιαφάλια μέσα στον αρχαιολογικό χώρο έφεραν νέα στοιχεία κυρίως όσον αφορά στην πορεία των τειχών, τα οποία περιλήφθηκαν στο συνταχθέν για πρώτη φο-

ρά Τοπογραφικό Σχέδιο (Σχέδιο 1). Σημαντική είναι η διαπίστωση που έκανε ο Α. Τζιαφάλιας ότι ο αρχαίος οικισμός προστατεύεται από όλες τις πλευρές εκτός από την πλευρά της θάλασσας από ένα πολύ βαθύ ρέμα, το βάθος του οποίου σε ορισμένα σημεία φθάνει τα είκοσι μέτρα. Όπως παρατηρεί ο ανασκαφέας, το ρέμα «αποτελούσε βέβαια στην αρχαιότητα τη φυσική οχύρωση της θέσης»¹⁹. Η χρήση του ρέματος ως τάφρου αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα και την αιτία της περιορισμένης έκτασης

του οικισμού (55 στρέμματα). Οι ιδρυτές της τειχισμένης πόλης έδωσαν απόλυτη προτεραιότητα στα θέματα ασφαλείας του οικισμού συνδυάζοντας την χερσαία ασφάλεια, η οποία βασιζόταν στην κατασκευή των τειγών που ακολου-

θούσαν και εκμεταλλευόταν τα φυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής, όπως είναι τα ρέματα, τα οποία θα μπορούσαν να τα έχουν διαμορφώσει για να αυξη-

Σχέδιο 1.
Τοπογραφικό Σχέδιο
με σημειωμένη την
πορεία του αρχαίου
τείχους στο «Κάστρο»
Κάτω Πολυδευδρίου
(Αθ. Τζιαφάλιας).

σουν τις συνθήκες ασφάλειας, με την ασφαλή λειτουργία του λιμανιού από την πλευρά της θάλασσας. Αποτέλεσμα των παραπάνω επιλογών είναι η μικρή έκταση του τειχισμένου οικισμού γεγονός που το συναντάμε και σε άλλες αρχαίες παράλιες πόλεις²⁰. Η μικρή έκταση του τειχισμένου οικισμού οπωσδήποτε αντανακλά τις δυνατότητες που είχαν οι ιδρυτές του, αλλά και την προοπτική που θέλανε να δώσουν στον οικισμό²¹.

Η απεικόνιση του τείχους σε μια φωτογραφία της εργασίας του Α. Τζιαφάλια μας αιφνιδιάζει με τον τρόπο κατασκευής του, επειδή έχει κατασκευα-

10. Ο αρχαίος οικισμός «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου, όπως φαίνεται από τη θάλασσα.

στεί με πλακαρούς λίθους²² (Εικόνα σελ. 17) και θυμίζει τείχη των πρώιμων κλασικών χρόνων, περί το 500 π.Χ. Στην ίδια χρονολόγηση, επίσης, μας οδηγεί η πληροφορία που μας δίνει ο ανασκαφέας ότι το τείχος «κάμπτεται σε επάλληλες ορθές γωνίες στην πορεία προς τα ανατολικά της πόλης»²³. Παρόλο που οι ορθές γωνίες δεν αποτυπώθηκαν στο τοπογραφικό σχέδιο, πιθανόν λόγω της μικρής κλίμακας, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφής η ακριβής πορεία και η μορφή του τείχους²⁴, η παραπάνω περιγραφή θυμίζει πολλά από τα πρώιμα Κλασικά τείχη των αρχαίων πόλεων, σε σημεία που α-

ναρριχώνται στις απότομες πλαγιές των λόφων (σε τόπους «σκολιούς»).

Διαφορετική τοιχοδομία, με μεγάλους λα-

ξευμένους γωνιολίθους, εμφανίζουν οι πέντε επισημανθέντες πύργοι (Εικόνα 13). Η τοιχοδομία αυτή συναντάται σε τείχη που κατασκευάστηκαν στο τέλος του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ., δηλαδή κατά την περίοδο βασιλείας των διαδόχων του Αλεξάνδρου Γ', του Κασσάνδρου και των Αντιγονιδών²⁵ βασιλέων του μακεδονικού θρόνου, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Αντίγονος Γονατάς (276 π.Χ.-239 π.Χ.), στην περίοδο βασιλείας του οποίου ανήκουν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τα ευρήματα της ανασκαφής του τείχους.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα φαίνεται πολύ πιθανό το τείχος του οικισμού να κατασκευάστηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και αργότε-

ρα, όταν η ανάπτυξη των πολιορκητικών μηχανών απαιτούσαν μεγαλύτερες αμυντικές εγκαταστάσεις στα τείχη, στην περίοδο της βασιλείας του Αντιγόνου Γονατά, να προστέθηκαν πάνω στην πορεία του τείχους κατά διαστήματα πύργοι²⁶, όπως φαίνεται και στο τοπογραφικό σχέδιο. Την Κλασική φάση στα τείχη του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου είχε ήδη διαπιστώσει και ο H. Biesantz, όταν είχε επισκεφθεί το «Κάστρο», το 1959²⁷. Οι λίθινες σφαίρες που βρέθηκαν στην ανασκαφή κοντά σε έναν από

τους πύργους δείχνουν ότι η

11. Ο αρχαίος οικισμός στην παραλία της Κοινότητας Κεραμιδίου που ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Κασθαναία.

πόλη ήταν έτοιμη για να αντιμετωπίσει μια πιθανή πολιορκία, που, όπως γνωρίζουμε από τις αρχαίες πηγές για τη Μελίβοια, έγινε το 169 π.Χ.

Η διαπιστωμένη κατασκευή των τειχών στα πρώιμα κλασικά χρόνια, αποδεικνύει ότι ο αρχαίος οικισμός του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου λειτουργούσε την περίοδο της Περσικής εισβολής στην Ελλαδική χερσόνησο, το 480 π.Χ., όπως την περιγράφει ο Ηρόδοτος²⁸. Εξ άλλου, το ότι ο οικισμός υπήρχε και μάλιστα διάνυε μια περίοδο ακμής,

13. Ένας από τους ερευνηθέντες πύργους (Αθ. Τζιαφάλιας).

λίγο μετά από τότε που περνούσε ο στόλος του Ξέρξη από την περιοχή, ήταν ήδη γνωστό μετά από την ανεύρεση στην περιοχή του αρχαίου οικισμού, το έτος 1930, του θαυμάσιου αυστηρορρυθμικού μαρμάρινου κεφαλιού νέου (Εικόνα 14), που χρονολογείται στο χρονικό διάστημα μεταξύ 480 και 460 π.Χ.²⁹.

Η ζωή, όμως, στην περιοχή του οικισμού δεν ξεκίνησε με την κατασκευή του τείχους γύρω στο 500 π.Χ. Το προϊστορικό παρελθόν του

οικισμού αποδεικνύεται από την ανεύρεση ενός μυκηναϊκού κυπέλου (Εικόνα 15) και τριών γεωμετρικών αγγείων (δύο χειροποίητα αγγεία και ένα

κατασκευασμένο στον τροχό) (Εικόνα 16,17 και 18), που φυλάσσονται σήμερα στο αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου³⁰.

Με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά έχοντας ταυτόχρονα υπόψη και τον πλήρη κατάλογο των αντικειμένων που βρέθηκαν στην περιοχή του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου³¹, γίνεται σαφές ότι τα ευρήματα καλύπτουν πλήρως όλη τη μακρά χρονική περίοδο κατά την οποία, σύμφωνα με τα αρχαία κείμενα,

υπήρχε ζωή στην Μελίβοια. Η ποικιλία και η ποιότητα των ευρημάτων (αναθηματικές και επιτύμβιες επιγραφές πάνω σε αντίστοιχα μνημεία, ολόγλυφα αγάλματα εξαιρετικής τέχνης και διατήρησης, αγγεία φτιαγμένα με το χέρι ή στον τροχό, ντόπια ή εισαγωγής (κυρίως από την Αττική), τμήματα μιας ενεπίγραφης στλεγγίδας, ένα θαυμάσιο ειδώλιο καδιστής Αφροδίτης και

14. Μαρμάρινο κεφάλι νέου.

μια πυραμιδόσχημη αγνύδα με σφράγισμα από σφενδόνη δακτυλιδιού) κάνει τον αρχαιολογικό χώρο του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι να υπερέχει από τους άλλους οικισμούς της περιοχής και να ξεχωρίζει ως ο πλέον σημαντικός αρχαίος οικισμός, έτσι όπως θα ήταν η Μελίβοια των αρχαίων πηγών.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να αναφερθώ σε ένα μαρμαρίνο γλυπτό, που παρουσιάζει ορισμένες τεχνικές ιδιαιτερότητες, το οποίο είχαμε την τύχη να βρούμε μαζί με τον φύλακα Αρχαιοτήτων κ. Αντώνιο Δημηρούλη σε μια από τις πολλές επισκέψεις μας στον αρχαιολογικό

χώρο του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου, το 1978. Πρόκειται για το πρόσθιο τμήμα ενός γυμνού, νεανικού, ανδρικού κορμού (Εικόνα 19α). Δυο τμήματα ενός υφάσματος με πτυχές που απεικονίζονται στον αριστερό ώμο και στο πλαϊνό τμήμα του δεξιού γοφού αποτελούν τη μόνη ένδειξη του ενδύματος του ανδρικού αγάλματος. Από τη θέση του υφάσματος στον κορμό είναι προφανές ότι η μορφή φορούσε ένα ιμάτιο, το οποίο θα κάλυπτε το μπροστινό τμήμα του μη

σωζόμενου κάτω μέρους του γλυπτού με τα πόδια. Στο δεξί μέρος του λαιμού εφάπτεται ένας κυματιστός πλόκαμος³². Η ιδιαιτερότητα του γλυπτού οφείλεται στο γεγονός ότι ο κορμός δεν είναι ολόγλυφος. Στο μέσον

15. Μυκηναϊκό κύπελλο με γραπτή διακόσμηση.

του πάχους που θα είχε αν ήταν ολόγλυφος και σε όλο του το ύψος του η πίσω πλευρά είναι λαξευμένη κατακόρυφα με οδοντωτό λαμάκι (Εικόνα 19ε). Η ύπαρξη ενός κατακόρυφου κομμού του μαρμάρου, που φαίνεται στο πίσω μέρος, μπορεί να δικαιολογήσει τη λάξευση της πίσω επιφάνειας του γλυπτού σε ελαφρώς αποκλίνοντα μεταξύ τους μικρά, διαφορετικά λαξευμένα επίπεδα, αντί της δημιουργίας μιας ενιαίας λαξευμένης επιφάνειας. Η κατακόρυφη κοπή

του πίσω μέρους του ανδρικού κορμού δεν μπορεί να οφείλεται στην ύπαρξη του κομμού του μαρμάρου. Πρόθεση του τεχνίτη ήταν το γλυπτό να λειτουργεί ως ανάγλυφο μπροστά σε μια κατακόρυφα τοποθετημένη πλάκα μαρμάρου. Θα μπορούσε δηλαδή ο κορμός να αποτελούσε μέρος της γλυπτικής διακόσμησης ενός αετώματος

16. Χειροποίητη οπισθότητη πρόχους με μαστοειδή απόφυση, γεωμετρικών χρόνων.

ναού. Προς το συμπέρασμα αυτό οδηγούν όχι μόνον η παρατήρηση, που έχουμε ήδη κάνει (βλ. σημ. 32), ότι δεν θα μπορούσε κανείς να δει το γλυπτό από ψηλά, αλλά και οι υπάρχοντες τóρμοι στην κομμένη οριζόντια και λεία κάτω επιφάνεια και στην πίσω πλευρά του γλυπτού (Εικόνα 19στ). Στην κάτω επιφάνεια, στο μέσον του πλάτους και πάχους του κορμού, υπάρχει ένας τετράγωνος κατακόρυφος τóρμος που συνδέει, με τη χρήση ενός μεταλλικού γόμφου, τον κορμό με το ξεχωριστό κομμάτι του κάτω μέρους του αγάλματος. Μια μικρότερη κυκλική, οριζόντια, οπή υπάρχει στο πίσω μέρος του κορμού (σώζεται μόνον το μισό της οπής λόγω θραύσης ενός τμήματος από το κάτω αριστερό μέρος του

κορμού). Μέσα στην οριζόντια οπή έμπαινε ένας μεταλλικός γόμφος κυκλικής τομής, που στερέωνε το γλυπτό στην πίσω κατακόρυφη πλάκα πάνω στην οποία θα πρόβαλλε το άγαλμα³³.

Είναι δύσκολο να ερμηνεύσει κανείς με βεβαιότητα την ανδρική μορφή. Δεν σώζεται κάποιο σύμβολο που θα οδηγούσε στην ταύτισή της με μια μορφή ήρωα ή θεού. Ωστόσο, το ότι ο μαρμαρίνος κορμός ανήκει σε μια αρχαία αρχιτεκτονική γλυπτική σύνθεση, που πιθανότατα θα βρισκόταν στο αέτωμα ενός ναού, κάνει πολύ ελκυστική την ταύτιση του κορμού με μια θεϊκή μορφή. Από τα στοιχεία που σώζει ο κορμός, όπως το ιμάτιο στον αριστερό ώμο και στο δεξί γοφό, ο κυματιστός πλόκαμος δεξιά από το λαιμό καθώς επίσης ο κότσος που συ-

17. Χειροποίητο κύπελλο γεωμετρικών χρόνων.

γκέντρωνε τα μαλλιά στο πίσω και κάτω μέρος του κεφαλιού, μας οδηγεί στην αληθοφανή ταύτιση του αγάλματος με τη μορφή του θεού της αμπέλου και του κρασιού, του Διονύσου³⁴. Η ανεύρεση ενός αγάλματος του θεού Διονύσου στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου είναι αναμενόμενη, όταν συνδέεται ο αρχαίος οικισμός με το όνομα της αρχαίας πόλης Μελίβοιας, εφόσον γνωρίζουμε, από την απεικόνιση του θεού σε ένα από τα χάλκινα νομίσματά της, ότι η λατρεία του Διονύσου ήταν η επίσημη λατρεία της πόλης. Η κατασκευή του αγάλματος του Διονύσου, σύμφωνα με παρατηρήσεις που βασίζονται μόνο σε στυλιστικά κριτήρια, τοποθετείται χρονολογικά στον 40-30 αι. π.Χ.

Η εκτεταμένη αναφορά στο άγαλμα του Διονύ-

σου έγινε γιατί η ανεύρεσή του στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου (μέσα στον τειχισμένο οικισμό) στάθηκε η αιτία για να διαπιστώσουμε ότι ο μικρός αυτός οικισμός είχε προφανώς μνημειακά δημόσια κτίρια με γλυπτική διακόσμηση, γεγονός που συμβάλλει στην οικοδόμηση μιας νέας εικόνας για την αρχαία πόλη. Η νέα αυτή εικόνα μας φέρνει πιο κοντά στην πραγματικότητα, αφού περιλαμβάνει νεώτερα στοιχεία του πλούσιου παρελθόντος του οικισμού, στοιχεία,

που τον κάνουν να ταιριάζει όλο και πιο πειστικά με το όνομα και τη φήμη που είχε η Μελίβοια.

Τελευταία, θα αναφερθώ στο ενεπίγραφο κεραμίδι που βρέθηκε από έ-

Μικρή πρόχους με καστανό επίχρσιμα σε ζώνες, γεωμετρικών χρόνων.

ναν χωρικό στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου. Σύμφωνα με την αρχική μαρτυρία το κεραμίδι έφερε την επιγραφή «*Δημαία Μελιβοιέων*». Την πληροφορία για την ανεύρεση του κεραμιδιού με την επιγραφή μετέφερε ο A. Wace στον A.M. Woodward. Όπως φαίνεται από την καταγραφή του περιστατικού, που κάνει ο A.M. Woodward³⁵, ούτε ο ίδιος, αλλά πιθανόν ούτε και ο A. Wace είδαν το κεραμίδι. Φαίνεται δηλαδή πολύ πιθανόν ότι ο A. Wace μετέφερε απλώς μια πληροφορία

19α. Η μπροστινή πλευρά νεανικού ανδρικού κορμού.

που έμαθε από τους ντόπιους στη Σκήτη, οι οποίοι είχαν ιδιοκτησίες στην περιοχή του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου. Για το λόγο αυτό ο A.M. Woodward προχώρησε αμέσως, στην ίδια δημοσίευση, στη διόρθωση του παραδιδόμενου προφορικά κειμένου της επιγραφής από «*Δημαία Μελιβοιέων*» σε «*Δημοσία Μελιβοιέων*», επειδή πιθανόν είχε πρόβλημα με το όνομα Δημαία, το οποίο είναι σχεδόν αμάρτυρο³⁶.

Στο ίδιο περιστατικό της ανεύρεσης του κεραμιδιού με την επιγραφή στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου αναφέρεται, το 1959,

σε μια επιστολή του ο γιατρός Δημήτριος Φ. Σαμσαρέλλος³⁷: «Προσθέτω και κάτι άλλο ακόμη. Ένας χωρικός από αυτούς που είχαν εις το σπίτι των τα κτερίσματα, μου είπε ότι κάποιος ευρήκεν μίαν κέραμον όπου ήτο χαραγμένη η λέξις «Δημέα Μελιβοέα». Εζήτησα να τον ιδώ για να βεβαιωθώ, αλλά είχε αναχωρήσει δια Μακεδονία»³⁸. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τόσο η πληροφορία του Α. Wace όσο και η πληροφορία του Δ.Φ. Σαμσαρέλλου αναφέρονται στο ίδιο περιστατικό. Με δεδομένη τη διπλή μαρτυρία της ανεύρεσης της κεραμίδας με την επιγραφή δεν μπορεί με κανένα τρόπο να εγερθεί θέμα αμφισβήτησης της ύπαρξης της κεραμίδας. Οι παρα-

ιδόμενες διαφορές γραφής στην επιγραφή «Δημαία Μελιβοιέων» στον Α. Wace και «Δημέα Μελιβοέα» στον Δ.Φ. Σαμσαρέλλο εξηγούνται εύκολα εξ αιτίας της διάσωσης τους μέσω της προφορικής παράδοσης. Ο Βr. Helly πρόσφατα ακολουθεί την εκδοχή του Δ. Φ. Σαμσαρέλλου με μια μικρή διόρθωση του εθνικού σε «Δημέα Μελιβοιέα»³⁹.

Στον παρακάτω πίνακα συνοψίζονται οι προτάσεις των ερευνητών σχετικά με το κείμενο της επιγραφής πάνω στο κεραμίδι από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου.

196. Η δεξιά πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

A. Wace, 1910

A. Woodward, 1910

Δ.Φ. Σαμσαρέλλος, 1957

Br. Helly, 2010

Δημαία Μελιβοιέων

Δημοσία Μελιβοιέων

Δημέα Μελιβοία

Δημέα Μελιβοία

Για να αποφασίσουμε ποια πρόταση θα δεωρήσουμε ότι αποδίδει το ορθό κείμενο της επιγραφής του κεραμιδιού θα πρέπει να περιγράψουμε το είδος των επιγραφών που συναντώνται πάνω σε αρχαία πήλινα κεραμίδια στη Θεσσαλία⁴⁰.

Στα κεραμίδια λακωνικού κυρίως τύπου (στρωτήρες και καλυπτήρες), τα οποία είναι τα συνήδη κεραμίδια που χρησιμοποιήθηκαν κατά την κλασική και κυρίως ελληνιστική εποχή, υπάρχουν κατά κανόνα σφραγίσματα με επιγραφές και όχι χαραγμένες επιγραφές⁴¹. Οι σφραγίδες ήταν πήλινες ή ξύλινες και οι τεχνίτες έγραφαν τις επιγραφές «επί τα λαιά» (από δεξιά προς τ'αριστερά), ώστε στα σφραγίσματα πάνω στα

19γ. Η αριστερή πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

κεραμίδια να μπορούν να διαβάζονται κανονικά από αριστερά προς τα δεξιά. Σε ελάχιστα σφραγίσματα το κείμενο της επιγραφής διαβάζεται «επί τα λαιά». Τα κεραμίδια σφραγιζόταν, όταν ο πηλός ήταν ακόμη νωπός, πριν από το ψήσιμό τους. Κατά κανόνα οι επιφάνειες των κεραμιδιών που σφραγιζόταν ήταν οι ορατές και οι προς τα πάνω επιφάνειες (κατά την τοποθέτηση στη στέγη), οι οποίες ήταν και οι καλύτερα επεξεργασμένες (στα λακωνικού αλλά και στα κορινθιακού τύπου κεραμίδια σφραγιζόταν η κούλη ή επίπεδη επιφάνεια του στρωτήρα⁴² και η κυρτή ή η γωνιώδης επιφάνεια του καλυπτήρα). Τα γράμματα των επιγραφών στα κεραμίδια, ως επί το πλείστον, εί-

ναι έκτυπα και σε ελάχιστες περιπτώσεις υπάρχουν έντυπα γράμματα. Δεν είναι συνηθισμένο να βρίσκονται πολλά ίδια σφραγίσματα, που να είναι αποτυπώματα της ίδιας σφραγίδας, επειδή δεν σφραγιζόταν όλα τα κεραμίδια της κάθε παρτίδας. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις κεραμιδιών πάνω στα οποία βρίσκονται εγγάρακτα, πρόχειρα γράμματα, που τα χάρασαν συνήθως με το δάκτυλο του χεριού πριν από το ψήσιμο των κεραμιδιών⁴³.

Κατηγορίες των επιγραφών στα σφραγίσματα των κεραμιδιών:

1. Οι πιο κοινές επιγραφές στα σφραγίσματα των

19δ. Η πάνω πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

κεραμιδιών φέρουν ένα όνομα σε πτώση γενική. Τα πρόσωπα που έφεραν τα ονόματα αυτά θεωρούνται ότι είναι οι ιδιοκτήτες των κεραμικών εργαστηρίων, που παρήγαγαν τα κεραμίδια. Μαζί με το όνομα σε γενική πτώση μπορεί να υπάρχει και ένα σύμβολο που συνδέεται με τον ιδιοκτήτη του εργαστηρίου. Τα κεραμίδια με αυτές τις επιγραφές κάλυπταν κυρίως τη ζήτηση των ιδιωτικών παραγγελιών. Η αναγραφή του ονόματος του ιδιοκτήτη γίνεται για λόγους διαφήμισης και εγγύησης της καλής ποιότητας του προϊόντος (π.χ. «ΣΑΤΥΡΟΥ») και ποτέ δεν συνοδεύεται από το εθνικό του. Τα σφραγίσματα αυτά είναι

19ε. Η πίσω πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

συνήθως παραλληλόγραμμα αλλά μπορεί να έχουν και άλλα σχήματα.

2. Η δεύτερη κατηγορία επιγραφών σε σφραγίσματα κεραμιδιών είναι εκείνη που βρίσκουμε στις κρατικές παραγγελίες κεραμιδιών και χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της στέγης σε νεόκτιστα δημόσια κτίρια ή για την επισκευή της στέγης παλαιότερων δημοσίων κτιρίων. Στις ενσφράγιστες επιγραφές αυτής της κατηγορίας συναντώνται οι ακόλουθες παραλλαγές:

α) Δηλώνεται απλώς ο δημόσιος χαρακτήρας των κεραμιδιών και στη σφραγίδα αναγράφεται η λέξη «Δημοσία» ή «Δαμοσία». Η λέξη μπορεί να είναι μόνη ή να συνδυάζεται με την απεικόνιση κάποιου συμβόλου της πόλης

(Εικόνα 20).

β) Δηλώνεται το εθνικό των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την παραγγελία των δημόσιων κεραμιδιών και στο σφράγισμα αναγράφεται είτε μόνο του το εθνικό σε γενική πληθυντικού ή μαζί με την απεικόνιση ενός συμβόλου (π.χ. «ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ»).

γ) Δηλώνεται το εθνικό των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την παραγγελία των δημόσιων κεραμιδιών μαζί με το όνομα ενός άρχοντα, που δηλώνεται με την πρόθεση «επί» και το όνομα του άρχοντα σε πτώση γενική (π.χ. «ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΩΝ / ΕΠΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ»).

δ) Α. Δηλώνεται ένα όνομα σε γενική πτώση (θεωρείται ότι είναι ο ιδιοκτήτης του κεραμικού εργαστηρίου) μαζί με το εθνικό των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την

παραγγελία των δημόσιων κεραμιδιών (π.χ. «ΘΕΣΣ[ΑΛΟΥ] / ΚΙΕΡΕΙ[ΩΝ]»). Η σειρά αναγραφής του ονόματος και του εθνικού μπορεί να αλλάζει. Β. Σε ορισμένες περιπτώσεις μεταξύ του εθνικού και του ονόματος σε γενική πτώση παρεμβάλλεται η λέξη «πόλεως» (π.χ. «ΦΕΡΑΙΩΝ ΠΟΛΕΩΣ / ΣΩΣΟΥ»). Γ) Σε ορισμένες περιπτώσεις το όνομα σε γενική πτώση συνδυάζεται με ένα σύμβολο και τη λέξη πόλεως («ΣΩΣΟΥ-κηρύκειο / ΠΟΛΕΩΣ»).

ε) Αναγράφεται το όνομα ενός άρχοντα που δηλώνεται με την πρόθεση «επί» και ένα όνομα σε πτώση γενική, ακολουθεί το εθνικό των πολιτών της πόλης που έχει κάνει την πα-

ραγγελία των δημόσιων κεραμιδιών και έπεται ένα όνομα σε γενική πτώ-

19στ. Η κάτω πλευρά του νεανικού ανδρικού κορμού.

ση (θεωρείται ότι είναι ο ιδιοκτήτης του κεραμικού εργαστηρίου) (π.χ. ΕΠΙ ΦΙΛΟΞ / ΕΝΙΔΟΥ ΜΕ / ΘΥΛΙΕΩΝ / ΣΑΤΥΡΟΥ).

Συχνότερα συναντώνται οι ενσφράγιστες επιγραφές με το όνομα του κατασκευαστή σε γενική πτώση⁴⁴. Τα σφραγίσματα σε κεραμίδια, που αποτελούσαν δημόσιες παραγγελίες κεραμιδιών είτε έχουν τη λέξη Δημοσία ή Δαμοσία, είτε το εθνικό σε γενική πληθυντικού ή τη λέξη πόλεως είναι σπάνια ευρήματα. Όποτε, πάντως, βρέθηκαν σφραγίσματα κεραμιδιών με το εθνικό σε γενική πληθυντικού και μπορούσαμε να ελέγξουμε την ταυτότητα της πόλης, τότε πάντα το όνομα της πόλης ταυτιζόταν με εκείνο του εθνικού που αναγραφόταν στα κεραμίδια. Αυτό συνέβη επανειλημμένα στη Μητρόπολη και στο Κιέριο στη Δυτική Θεσσαλία και στις αρχαίες Φερές (στο σημερινό Βελεστίνο). Σε τρεις μάλιστα περιπτώσεις η ανεύρεση σφραγισμάτων σε κεραμίδια με εθνικό σε γενική πληθυντικού μέσα σε συγκεκριμένους αταύτιστους

αρχαιολογικούς χώρους, έγινε η αιτία για να αναγνωριστεί η ταυτότητα των πόλεων αυτών. Η πρώτη ήταν το «Μεθύλιον» που τοποθετείται στο χωριό της Μυρίνης Καρδίτσας⁴⁵, η δεύτερη ήταν η «Όρθη» στη θέση «Χελωνόκαστρο» του Κέδρου Καρδίτσας⁴⁶ και η τρίτη ήταν η πόλη «Πειρασίαι» στο Ερμήτσι Καρδίτσας⁴⁷. Δεν έχει παρατηρηθεί μέχρι σήμερα μεταφορά δημοσίων κεραμιδιών μιας πόλης έξω από την περιοχή της⁴⁸. Αυτό δεν μπορούσε να συμβεί στην αρχαιότητα λόγω του αυστηρού ελέγχου της κρατικής περιουσίας⁴⁹. Στη σύγχρονη εποχή δεν έχει νόημα να μεταφερθεί ένα αρχαίο κεραμίδι με δημόσιο σφράγισμα από μια περιοχή σε άλλη, διότι δεν θα μπορούσε να έχει κάποια άλλη χρήση, επειδή με το πέρασμα των αιώνων τα αρχαία κεραμίδια βρίσκονται κατακεραματισμένα. Δεν μπορεί επίσης να μεταφερθεί από μια περιοχή σε κάποια άλλη κοντινή αφ' ενός γιατί αυτό δεν αποτελεί μια συνήδη πρακτική και αφ' ετέρου επειδή τα δημόσια κεραμίδια δεν βρί-

σκονται εύκολα γιατί είναι εξαιρετικά σπάνια. Η μόνη περίπτωση που θα μπορούσε να μεταφερθεί σε κάποια άλλη περιοχή θα ήταν για να ενταχθεί σε μια σύγχρονη ιδιωτική συλλογή ή Μουσείο. Στην περίπτωση όμως αυτή η προέλευση των αντικειμένων είναι από τα πρώτα στοιχεία που καταγράφονται και για κανένα λόγο δεν θα μπορούσε να αλλαχτεί η προέλευση ενός αντικειμένου.

Σύμφωνα με τις κατηγορίες και τις παραλλαγές που έχουμε συναντήσει μέχρι σήμερα στη Θεσσαλία η επιγραφή από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου ήταν σφραγισμένη πάνω σε ένα κεραμίδι, κατά πάσα πιθανότητα στην κοίλη επιφάνεια ενός κεραμιδιού λα-

κωνικού τύπου, που ανήκε σε μια ομάδα δημοσίων κεραμιδιών που παραγγέλθηκε από την πόλη της Μελίβοιας για την κατασκευή ή επισκευή της στέγης ενός δημοσίου κτιρίου. Η επιγραφή αναφέρει το όνομα του ιδιοκτήτη του κεραμικού εργαστηρίου που κατασκεύασε τα κεραμίδια και το εθνικό των πολιτών της πόλης που παρήγγειλε τα κεραμίδια. Η επιγραφή στο σφράγισμα του κεραμιδιού ανήκει στην κατηγορία και την περίπτωση 2δΑ, στην οποία υπάρχει ένα όνομα σε γενική πτώση και το εθνικό σε

γενική πληθυντικού. Το όνομα «Δημμαίας» του Α.

20. Σφράγισμα σε λακωνικό στρωτήρα από το Καλλίδηρο Καρδίτσας με την επιγραφή ΔΗΜΟΣ[Ι] / Α και ένα κλαδί ελιάς.

Wace, που δεν συναντάται στην Κεντρική Ελλάδα, θα πρέπει να διορθωθεί με το σπάνιο όνομα Δημέας, που απαντάται δυο φορές στη Βοιωτία⁵⁰. Η γενική του ονόματος «Δημέας» είναι «Δημέα»⁵¹ και η επιγραφή στο σφράγισμα του κεραμιδιού από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου θα πρέπει να αποκατασταθεί σε «Δημέα / Μελιβοιέων»⁵². Σύμφωνα μάλιστα με την πλειονότητα των ήδη γνωστών σφραγισμάτων προτείνουμε ότι η επιγραφή θα ήταν γραμμένη σε δυο στίχους.

Η ανεύρεση του κεραμιδιού με το σφράγισμα στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου και η αποκατάσταση της επιγραφής σε «Δημέα / Μελιβοιέων» δεν αφήνει πλέον κανένα περιθώριο για αμφιβολίες ή αμφισβητήσεις για το όνομα της πόλης μέσα στην οποία βρέθηκε. Η πόλη είναι η Μελίβοια των μύθων, η Μελίβοια της ιστορίας, η Μελίβοια της καταστροφής του Περσικού στόλου, η Μελίβοια της πολιορκίας της, η Μελίβοια της παραγωγής οίνου και της εμπορίας

του, η Μελίβοια που γνωρίσαμε στα νομίσματά της, η Μελίβοια που ήξερε να κρύβεται μέσα στο δάσος, η Μελίβοια που για χρόνια αναζητείται, η Μελίβοια που αποκαλύφθηκε από τα ίδια της τα έργα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εκδήλωση οργανώθηκε με επιτυχία από το Δήμο Μελίβοιας και την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Λάρισας, το Σάββατο 22 Αυγούστου 2009, στο Θέατρο της Θάλασσας, στην «Πλατανιά» της Βελίκας. Την πρωτοβουλία της οργάνωσης της εκδήλωσης είχαν εκ μέρους του Δήμου Μελίβοιας ο δραστήριος Δήμαρχος κ. Αντώνης Ν. Γκουντάρας και εκ μέρους της 7ης ΕΒΑ η αγαπητή συνάδελφος αρχαιολόγος κ. Σταυρούλα Σδρόλια.

2. Την έρευνα εκείνη δεν θα μπορούσα να είχα κάνει αν δεν με βοήθούσε με πολλούς τρόπους ο έκτακτος τότε και μόνιμος τώρα φύλακας Αρχαιοτήτων κ. Αντώνιος Δημηρούλης προς τον οποίο εκφράζω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου.

3. «Η πόλη Μελίβοια της Μαγνησίας. Προσπάθεια ταύτισης της θέσης της», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος, τ. Ζ (1985), 127-143.

4. «Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια», *ΘΕΣΣΑΛΙΑ*, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα, 1994, τ. Β, 143-152· ΑΔ 43(1988), 274-276, Πιν. 145α-β και ΑΔ 44(1989), 233-234, Πιν.143γ.

5. Η εντός τειχών έκταση του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι μετρήθηκε ότι καταλαμβάνει πενήντα πέντε στρέμματα.

6. Bruno Helly, "Sur quelques Monnaies des Cité Magnètes: Euréai, Euryménai, Méliboia, Rhizous", *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο*, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, ΟΒΟΛΟΣ 7, Αθήνα, 2004, 101-120, Pl. 1-4. Του ίδιου, «Από τις Ευρυμενές στη Μελίβοια, παραλιακές πόλεις της Θεσσαλίας: Προτάσεις επί αναλύσεως Αρχαιολογικών δεδομένων και Αρχαίων Πηγών», στο έργο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, Λάρισα, 2010, 391-418

7. Ο.π. σημ. 3, 127-129.

8 Μέσα σ' αυτόν τον κόλπο υπάρχουν δυο ισότιμοι αρχαίοι τειχισμένοι οικισμοί. Ο ένας, το «Κάστρο», βρίσκεται στη θέση «Αγ. Νικόλαος», στην παραλία της Κοινότητας Κεραμιδίου στο Νομό Μαγνησίας, στον οποίο έχει αποδοθεί το όνομα της αρχαίας πόλης Κασθαναίας (για το Κάστρο αυτό βλ. Κ. Λιάπης, Τα «Παλιόκαστρα» του Πηλίου, Βόλος, 2010, 25-41). Ο άλλος είναι ο γνωστός αρχαίος οικισμός στη θέση «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου, στον οποίο έχει αποδοθεί το όνομα της αρχαίας Μελίβοιας. Ακόμη και σήμερα πολλά σημεία των οικισμών αυτών είναι

απρόσιτα λόγω της πυκνής βλάστησης. Εκείνο που κάνει τους δυο οικισμούς να διαφέρουν μεταξύ τους είναι ο αριθμός και η σημασία των ευρημάτων, που κάνουν τον οικισμό του «Κάστρου» στο Κάτω Πολυδένδρι να υπερέρχει σε σημασία και να ανταποκρίνεται με πειστικό τρόπο στις πληροφορίες των πηγών.

9. Peter R. Franke - Ειρήνη Μαραδάκη, *Οίνος και νόμισμα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1999, 146, εικ.136.

10. E. Rogers, *The copper Coinage of Thessaly*, London, 1932, 127-129. Br. Helly, "Sur quelques Monnaies des Cité Magnètes: Euréai, Euryménai, Méliboia, Rhizous", *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο*, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, ΟΒΟΛΟΣ 7, Αθήνα, 2004, 101-120, Pl. 1-4.

11. Χαράλαμπος Μακαρόνας, Ανασκαφάι Πέλλης 1957-1960, ΑΔ 16(1960), 62, σημ. 15, πιν. 79β και Ιωάννης Μ. Ακαμάτης, *Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την Αγορά της Πέλλας. Οι ομάδες Παρμενίσκου και Ρόδου*, Αθήναι, 2000, 13.

12. Η Δημητριάδα, της οποίας η Χώρα έφθανε, σύμφωνα με τον Σπράβωνα (IX, 4, 15), μέχρι τα Τέμπη, ήταν πόλη του Μακεδονικού βασιλείου την περίοδο, τουλάχιστον, της βασιλείας του Φίλιππου Ε' της Μακεδονίας (Babis G. Intzesiloglou, "The inscription of Kynegoi of Herakles from the ancient theatre of Demetrias", στο *Inscriptions and*

History of Thessaly, New Evidence (Proceedings Symposium in honor of Professor Christian Habicht, Βόλος, 2006, 67-77, Pl. 6-7).

13. Ιωάννης Μ. Ακαμάτης, ό. π.

14. Αρχιμανδρίτου Νεκταρίου Δρόσου, «Μνημεία Δήμου Μελίβοιας. Πολυδένδρι», στο συλλογικό τόμο *Η ιστορική Μελίβοια*, Μελίβοια, 2006, 72-78.

15. A.M. Woodward, *Annals of Archaeology and Anthropology*, Liverpool, 1910, III, 157f.

16. Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος, ΑΕ 1930, 169-172, 179-180 και ΑΕ 1932, 19. Για την προσωπικότητα και το έργο του Νικολάου Ι. Γιαννόπουλου βλ. Κωστή Κ. Λάμπρου, *Νικόλαος Γιαννόπουλος. Ο Άνθρωπος-Ο Αρχαιολόγος-Ο Ιστορικός*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Τόμ. ΙΑ', Τεύχος Γ', Αθήνα, 1965 και Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Νικόλαος Ι. Γιαννόπουλος, Ο Αρχαιολόγος», *Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «Όδρυς»*, Περίοδος Β', τ.1, 1997, 15-28.

17. Ό.π. σημ. 6.

18. Ανάλογη οργάνωση του οικισμού έχει και ο αρχαίος οικισμός «Κάστρο», που η μέχρι σήμερα έρευνα έχει ταυτίσει με την «Κασθαναία», στην ακτή της Κοινότητας του Κεραμιδιού στο Ν. Μαγνησίας. Η ακρόπολη βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της έκτασης που καταλαμβάνει ο αρχαίος οικισμός με την Κάτω πόλη στα ανατολικά. (Εικόνα 11).

19. Αθανάσιος Τζιαφάλιας, «Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια», ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα, 1994, τ. Β, 147-148.

20. Η περίμετρος του «Κάστρου» Κάτω Πολυδενδρίου υπολογίζεται σε λιγότερο από χίλια μέτρα. Μικρή έκταση έχει επίσης και ο γειτονικός, παραλιακός αρχαίος οικισμός που αποδίδεται στην Κασθαναία (Κεραμίδι Μαγνησίας). Σύμφωνα με ένα τοπογραφικό σχέδιο του Η. Tozer (*Researches in the Highlands of Turkey, London, 1869*), στο οποίο σημειώνεται η θέση των σωζομένων τειχών, η περίμετρος τους εκτιμάται σε μισό μίλι, δηλαδή σε οκτακόσια περίπου μέτρα (W.K. Pritchett, "Xerxes' Fleet at the "Ovens"", *A.J.A.* 67, 1963, 2, 3).

Σχετικά με το ερώτημα, που τίθεται από τον Α. Τζιαφάλια, αν θα μπορούσαν να χωρέσουν όλα τα δημόσια κτίρια μέσα σε μια μικρή, ορεινή, παραλιακή πόλη, η απάντηση είναι ότι δημόσια κτίρια, αλλά και ιδιωτικά, θα μπορούσαν να βρίσκονται και εκτός των τειχών. Στην περίπτωση των Σταγείρων, μιας άλλης σχεδόν διπλάσιας σε έκταση (με περίμετρο τειχών δυο χιλιομέτρων περίπου), αλλά επίσης ορεινής και παραλιακής πόλης, όπου εκτός τειχών εντοπίστηκαν ποικίλα οικοδομήματα, ο ανασκαφέας Κων/νος Σισμανίδης παρατηρεί ότι «διάφορα σημαντικά και δημόσια οικοδομήματά της, όπως π.χ. το γυμνάσιο, το

στάδιο κτλ. θα πρέπει να αναζητηθούν σε πεδινή γειτονική έκταση...» (Κ. Σισμανίδης, *Αρχαία Στάγαιρα. Η Πατρίδα του Αριστοτέλη*, Αθήνα, 2003, 13).

21. Γενικότερα πιστεύεται ότι ένας παραλιακός αρχαίος οικισμός είναι στραμμένος πάντα προς τη θάλασσα, χωρίς φυσικά να υπάρχει αδιαφορία σε θέματα ασφαλείας για την κατάσταση της ενδοχώρας.

22. Αθαν. Τζιαφάλιας, ΑΔ 44(1989)-Χρονικά Β1, 233, Πίνακας 143γ. Η ίδια φωτογραφία του τείχους απεικονίζεται και στο Αθανάσιος Τζιαφάλιας, «Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια», ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα, 1994, τ. Β, Εικ. 8).

23. Αθαν. Τζιαφάλιας, ΑΔ 44(1989)-Χρονικά Β1, 235, Σχέδιο 3. Στο σχέδιο 3 όπου υπάρχει η κάτοψη της ανασκαφής μπορεί να καταλάβει κανείς τη μορφή του τείχους με τις επάλληλες ορθές γωνίες. Ίσως στην ίδια μορφή τείχους, με επάλληλες ορθές γωνίες, να ανήκε το μικρό τμήμα του τείχους της πόλης, που φαινόταν μέσα στη νότια βαθειά ρεματιά, και να πίστεψα ότι επρόκειτο για πύργο του τείχους (Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Η πόλη Μελίβοια της Μαγνησίας. Προσπάθεια ταύτισης της θέσης της», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος, τ. Ζ (1985), 135, Εικ. 2).

24. Λίγες μέρες πριν από την εκδήλωση για τη Με-

λίβωια επισκέφθηκαν την αρχαία πόλη (17-08-2009) για να δω τις αλλαγές που πιθανόν να υπήρχαν, αλλά δεν στάθηκε δυνατό να επισκεφθώ τα αποκαλυφθέντα με ανασκαφή αρχαία ερείπια, διότι η περιοχή είχε κλείσει και πάλι με πυκνή βλάστηση δάσους.

25. Για τείχη με παρόμοια τοιχοδομία της εποχής του Κασσάνδρου στο Δίον (πριν από το 305 π.Χ.) βλ. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου, *Ανασκαφή Δίου, Τόμος 1, Η Οχύρωση, Θεσσαλονίκη*, 1998, 216 κ.ε. και της εποχής του Δημητρίου Πολιορκητή στη Δημητριάδα βλ. Peter Marzolf, "Zur Stadtanlage von Demetrias", *DEMETRIAS I, Bonn*, 1976, 5 κ.ε.

26. Στη Δημητριάδα η ανάγκη διαπλάτυνσης των πύργων ανάγκασε τους κατοίκους να χρησιμοποιήσουν ως οικοδομικό υλικό πολλές από τις επιτύμβιες στήλες από το νότιο νεκροταφείο της πόλης, οι οποίες έσωζαν της έγχρωμες παραστάσεις τους και σήμερα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου. Οι εργασίες διαπλάτυνσης των πύργων, σύμφωνα με μελέτη του Bruno Helly ("Stèles funéraires de Démétrias: Recherches sur la chronologie des remparts et des necropoles méridionales de la Ville", *ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη* (Βόλος, 29/10 έως 1/11/1987), Αθήνα, 1992, 349-365) χρονολογείται το 88-87 π.Χ. και έγινε πριν από τη λεηλασία της Δημητριάδας (87 π.Χ.) από το ναύαρχο του Μιθριδατικού

στόλου Μητροφάνη.

27. H. Biesantz, "Griechisch-Römische Altertümer in Larisabund Umgebung", *AA*, 1959, 78-81. Το τμήμα του τείχους που είδε ο H. Biesantz πρέπει να είναι το ίδιο που είχαμε δει στο βάθος του νότιου ρέματος (βλ. σημ. 23).

28. *Ιστορία*, VII, 188.

29. Νικόλαος Ι Γιαννόπουλος, «Γλυπτά εκ Μελίβοιας», *ΑΕ* 1930, 172. H. Biesantz, *Die Thessalischen Grabreliefs*, Mainz, 1965, 128 κ.ε. Brommer, *AM LXV*, 1940, 105-107, pls. 63-65. Br. Sis. Ridgeway, *The Severe Style in Greek Sculpture*, Princeton-New Jersey, 1979, 58, Fig. 76-77.

30. Τα τέσσερα αγγεία περιλαμβάνονται στον κατάλογο των αντικειμένων που δημοσιεύθηκε στο άρθρο μου «Η πόλη Μελίβοια της Μαγνησίας. Προσπάθεια ταύτισης της θέσης της», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, Βόλος, τ. Z (1985), 141-142, με τους ακόλουθους αριθμούς: 15. Χειροποίητη πρόχους με λοξότμητη προγοή και μαστοειδή απόφυση στο πάνω μέρος της κοιλιάς απέναντι από τη λαβή (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου K 2900) 16. Χειροποίητο κύπελλο χωρίς διακόσμηση (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου K 2788) 17. Τροχήλατη μικρή πρόχους με ζώνες από καστανό χρώμα στο λαιμό και την κοιλιά (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου K 2789) 18. Τροχήλατο κύπελο με ζώνες από καστανό-κοκκινωπό χρώμα στο χείλος και στο κάτω μέρος του σώματος (Αρ. Βιβλίου Εισαγωγής Μουσείου Βόλου K

3306). Η πληροφορία που καταγράφεται στο Βιβλίο Εισαγωγής ότι η μικρή πρόχους (Κ 2789) βρέθηκε σε κιβωτιόσχημο τάφο μας κάνει να πιστεύουμε ότι και τα υπόλοιπα τρία αγγεία προέρχονται από το νεκροταφείο της πόλης. Στην εξαγωγή του ίδιου συμπεράσματος συνηγορεί και η καλή κατάσταση διατήρησης των αγγείων τα περισσότερα από τα οποία σώθηκαν ακέραια ή σχεδόν ακέραια.

31. Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, ό.π., 140-142

32. Ο ανδρικός κορμός από λευκό μάρμαρο δεν σώζει το κεφάλι και τα χέρια. Το δεξί χέρι έπεφτε προς τα κάτω και ήταν από ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου (σώζεται ένας κυκλικός τόρμος για τη στερέωση του χεριού στο σώμα με τη βοήθεια ενός γόμφου κυκλικής τομής) (Εικόνα 196), ενώ το αριστερό χέρι ήταν ανασηκωμένο προς τα πάνω (Εικόνα 19γ). Σε όλο το ύψος της αριστερής πλευράς του στήθους έπεφτε προς τα κάτω το ιμάτιο, το οποίο δεν σώζεται σήμερα. Στην πάνω επιφάνεια του κορμού σώζεται το κάτω μέρος του λαιμού, στη δεξιά πλευρά του οποίου εφάπτεται ο κυματοειδής πλόκαμος που κατέβαινε από το κεφάλι και κατέληγε στο πάνω δεξί μέρος του στήθους (Εικόνα 19δ). Στο πίσω μέρος του λαιμού υπάρχει το ίχνος της επαφής ενός κότσου, που μάζευε τα μαλλιά στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Μεταξύ του κότσου και του πλοκάμου η οριζόντια επιφάνεια δεν αποδίδει επιδερμίδα, αλλά είναι δουλεμένη με εμφανή ίχνη μικρού θελονιού, που σημαίνει ότι ο κορμός βρισκόταν σε τέτοια θέση που κανείς

δεν θα μπορούσε να δει αυτήν επιφάνεια, διότι δεν θα μπορούσε να δει το γλυπτό από ψηλά. Στο κάτω μέρος ο κορμός είναι κομμένος οριζόντια λίγο πάνω από την ήβη. Από τον κορμό έχουν αποσπαστεί ένα τμήμα από το δεξιό ώμο και ένα τμήμα από τον αριστερό γοφό. Ολόκληρος ο κορμός ήταν στραμμένος ελαφρά προς τα αριστερά του. Ο ανδρικός κορμός έλαβε αριθμό καταγραφής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Λάρισας 78/1α και έχει τις ακόλουθες διαστάσεις: μέγιστο ύψος: 0,38 μ., μέγιστο πλάτος: 0,255 μ. και μέγιστο πάχος: 0,14 μ.

33. Η εφαρμογή της ίδιας τεχνικής στήριξης γλυπτών μπροστά σε μαρμαρίνες πλάκες με τρόπο ώστε να λειτουργούν ως ανάγλυφα συναντάται στη ζωφόρο του Ερεχθείου στην Ακρόπολη των Αθηνών. Στη ζωφόρο του Ερεχθείου οι μορφές των θεών, ηρώων και θνητών δουλεμένες ξεχωριστά σε Παριανό μάρμαρο ήταν στερεωμένες πάνω σε γκριζό Ελευσινιακό λίθο. Γενικά για το Ερέχθειο και τη ζωφόρο βλ. G. P. Stevens, L.D. Caskey, H.N. Fowler, J.M. Paton, *The Erechtheum*, Cambridge, Mass., 1927, 247-263ά άραρία Σ. Μπρούσκαρη, *Μουσείον Ακροπόλεως*, Αθήναι, 1974, 162-166.

34. Για τη λατρεία του Διονύσου στη Μαγνησία νότια των εκβολών του Πηνειού βλ. Σοφία Κραβαρίτου, «Αρχαίες λατρείες και μύθοι της περιοχής των εκβολών του Πηνειού», στο *Άγιος Δημήτριος Στομίου*, Λάρισα, 2010, 426-428.

35. A.M. Woodward, *Annals of Archaeology and Anthropology*, Liverpool, 1910, III, 158.

36. Το όνομα «Δημιαίας» συναντάται μια φορά σε επιγραφή Ρωμαϊκών χρόνων από την Κομμααγνή της Συρίας (SEG 26, 1540).

37. Ο γιατρός Δ.Φ. Σαμσαρέλλος υπηρέτησε στην περιοχή της Αγιάς στην αρχή του 20ού αιώνα. Την παραχώρηση της επιστολής οφείλω στον εγγονό του γιατρού, Αρχιτέκτονα Δ. Σαμσαρέλλο και στον πολυπράγμονα ερευνητή Ιωάννη Σακελλίωνα. Εικόνα της επιστολής βλέπε στο Μπάμπης Ιντζεσίλογλου, *ό.π.*, 136, Εικ. 3.

38. Στην ίδια επιστολή του Δ.Φ. Σαμσαρέλλου γίνεται αναφορά και στην ανεύρεση αρχαίων αντικειμένων στο «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου (Σκιαδά). «Αργότερα, από των αρχών του τρέχοντος αιώνας, όταν σκούσα το επάγγελμα του ιατρού εις την επαρχίαν Αγιάς και εκαλούμην δι' ασθενείς εις το χωρίον Σκήτη το οποίον είναι γειτονικόν με την θέσση αυτήν παρετήρησα εις πολλά σπίτια διάφορα κτερίσματα, ιδίως μικράς εγχρώμους ληκύθους. Εις ερώτησίν μου περί της προελεύσεώς των μου απήντων ότι τα αφήρσαν από τάφους ευρισκομένους εις την άνωθεν της άκρης Σκιαδά υπάρχουσαν δασώδη έκτασιν του Μαυροβουνίου».

39. Br. Helly, «Από τις Ευρυμενές στη Μελίβοια: Παραλιακές πόλεις της Θεσσαλίας: Προτάσεις επί αναλύσεως Αρχαιολογικών δεδομένων και αρχαίων πηγών», στο

Άγιος Δημήτριος Στομίου, Λάρισα, 2010, 401, σημ. 40.

40. Για κεραμίδια από τη Θεσσαλία με επιγραφές σε σφραγίσματα βλ. A. Doulgeri-Intzesiloglou, “Quelques “artisans eponymes” de l’ “industrie” de l’argile à Phères (Thessalie)”, *ΤΟΠΟΙ* 8/2, 1998, 607-623 και Charalambos Intzesiloglou, “Circulation des produits céramiques de quelques ateliers locaux en Thessalie du Sud-Ouest, στο *L’ARTISANAT EN GRÈCE ANCIENNE*: Les Productions, les diffusions, Lille 3, 2000, 177-192. Για τα ενεπίγραφα σφραγίσματα, κυρίως με συμπλέγματα γραμμάτων, σε βασιλικούς κεράμους που βρέθηκαν σε δημόσια κτίρια στη Δημητριάδα και οι οποίοι, όμως, δεν σχετίζονται άμεσα με την επιγραφή του κεραμιδιού από το «Κάστρο» Κάτω Πολυδενδρίου βλ. Απ. Αρβανιτόπουλος, *Γραπταί Στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήνα, 1928, 115-121· Immo Beyer, Volkmar von Graeve und Ulrich Sinn, *Grabung am Anaktoron von Demetrias 1970*, DEMETRIAS I, Bonn, 1976, 71-72, Taf. 16 και IG, IX2, 396. Σφραγίσματα σε λακωνικού τύπου κεραμίδια από την περιοχή του θεάτρου Δημητριάδος (από το κτίριο με τις τοιχογραφίες) με τη μοναδική επιγραφή «ΠΑΡΑ ΑΙΣΧΡΙ / ΩΝΟΣ / ΚΕΡΑΜΟΣ» ανήκουν στην κατηγορία των σφραγισμάτων που αναγράφουν τους ιδιοκτήτες των κεραμικών εργαστηρίων. Ανάλογες εκφράσεις βρίσκουμε σε οικοδομικές επιγραφές από τη Δήλο, π.χ. «κέραμος επί τῷ ἐστιατόριον τὸ ἐν τῷ Ἀσκληπιεῖῳ παρὰ Ἀριστοκράτους ζεύγη ΔΔΔΔ» (IG, XI, 2, 144, στ. 68).

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν βασίζονται σε παραδείγματα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα.

41. Σφραγίσματα υπάρχουν και στις λιγοστές περιπτώσεις που χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδια κορινθιακού τύπου.

42. Σχετικά σπάνια τα λακωνικά κεραμίδια σφραγίζονται στην κυρτή επιφάνεια των στρωτήρων.

43. Στις λιγοστές αυτές περιπτώσεις συνηθέστερα είναι τα μεμονωμένα γράμματα και από τις γνωστές μόνο σε μια περίπτωση έχει γραφεί μια ομάδα γραμμάτων, που δεν σχηματίζουν λέξεις, αλλά θυμίζουν ένα αλφabetικό χωρίς όμως να ακολουθείται η γνωστή σειρά των γραμμάτων.

44. Ορισμένες φορές μάλιστα σφραγίσματα, που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα, βρίσκονται σε διαφορετικές πόλεις.

45. Charalambos Intzesiloglou, ό.π. 182, σημ. 4. Οδοιπορικό στα Μνημεία του Νομού Καρδίτσας, Καρδίτσα, 2007, 39 (Λ. Χατζηαγγελάκης) απεικονίζεται ένα ακόμη σφράγισμα με την επιγραφή «Μεθυλιών», ελαφρώς διαφοροποιημένο σε σχέση με αυτό που αναγράφεται στην παρλλαγή 2ε.

46. Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Κεραμική από το νεκροταφείο της αρχαίας Όρθης στον Κέδρο Καρδίτσας», στο *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος, 2000, 169.

47. Λ. Χατζηαγγελάκης, ΑΔ 48(1993)-Χρονικά Β1, 244. Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Η σημερινή θέση της αρχαίας Τοπογραφίας στην ευρύτερη περιοχή του Παλαμά Καρδίτσας: Το παράδειγμα του Αστερίου-Πειρασίας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Παλαμά* (Παλαμάς, 2-3 Ιουλίου 1994), Παλαμάς, 1999, Τόμ. 1, 107-118. Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης, «Αρχαίες πόλεις της δυτικής Θεσσαλίας. Δίκτυο επικοινωνίας και ανάδειξης», *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας* (Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006), Τομ. Ι, 319 και εικ. 11α (για πρώτη φορά απεικονίζεται το σφράγισμα με το εθνικό Π-ΕΙ-ΡΑ-ΣΙ-[[ΕΩΝ]]). Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου, «Προβλήματα αρχαίας Τοπογραφίας και η αντανάκλασή τους στην ονοματοδοσία σύγχρονων οικισμών», *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας & Πολιτισμού της Θεσσαλίας* (Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006), Τομ. ΙΙ, 848.

48. Δημόσια κεραμίδια με σφραγίσματα που έφεραν το εθνικό σε γενική πληθυντικού έχουν βρεθεί σε δυο περιπτώσεις εκτός των αρχαίων πόλεων, στις θέσεις δυο μεγάλων δημόσιων ιερών που είχαν ιδρυθεί μέσα στα όρια της Χώρας των πόλεων στις οποίες ανήκαν. Η πρώτη ήταν η περίπτωση του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα στη θέση «Λιανοκόκκαλα» Μοσχάτου Καρδίτσας, όπου σε κεραμίδια που κάλυπταν το ναό βρέθηκαν σφραγίσματα με το εθνικό «Μητροπολιτών», πράγμα που αποδείκνυε ότι το ιερό ήταν ένα δημόσιο ιερό και ανήκε στην αρχαία πόλη της Μη-

τρόπολης. Η δεύτερη περίπτωση ήταν ένα αρχαίο Ασκληπιείο στη θέση «Παλαιόκαστρα» των Αγ. Θεοδώρων Καρδίτσας. Είχε ιδρυθεί εκτός κάποιου αρχαίου οικισμού και σε ίση απόσταση, πέντε χιλιομέτρων, από δυο αρχαίες πόλεις: από το Κιέριο που βρισκόταν νοτιοανατολικά του και από το Μεθύλιο που βρισκόταν βόρειοδυτικά του. Η ανεύρεση σφραγισμάτων στα κεραμίδια των κτιρίων του Ασκληπιείου με το εθνικό «Κιεριεύω» προσδιόρισε τη θέση του ιερού μέσα στη Χώρα του Κιερίου και όχι του Μεθυλίου, πράγμα που θα μπορούσε να συμβαίνει, εφ' όσον το ιερό φαίνεται ότι ήταν παραμεθόριο ευρισκόμενο κοντά στα σύνορα των δυο πόλεων.

Σε μια μόνον περίπτωση έχουν βρεθεί λακωνικά κεραμίδια με σφραγίσματα που αναγράφουν το εθνικό «ΜΟΝΔΑΙ / ΕΙΩΝ» πολύ μακριά από τα όρια της χώρας της Μονδαίας, μιας πόλης που άλλοτε ανήκε στην Περραιβία και άλλοτε στη Θεσσαλία. Τα σφραγίσματα βρέθηκαν σε ανασκαφή στο Ανάκτορο (τα περισσότερα) και στην Αγορά (ελάχιστα) της πρωτεύουσας του Μακεδονικού βασιλείου, της Πέλλας. Η Βάσω Μισαηλίδου-Δεσποτίδου («Ενσφράγιστες κεραμίδες από το ανάκτορο της Πέλλας», *Αρχαία Μακεδονία V*, Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο διεθνές συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989), Θεσσαλονίκη, 1993, 976-977, Εικ. 1), που μελέτησε τα κεραμίδια από το ανάκτορο, υπέθεσε ότι το εθνικό της Μονδαίας (για την πόλη βλ. Br. Helly, “Une liste des cités de Perrhébie

dans la premiere moitié du IVe siècle avant J.-C.”, *LA THESALIE*, Actes de la Table-Ronde (Lyon, 21-24 Juillet 1975), Lyon, 1979, 180-181) στα σφραγίσματα των κεραμιδιών δηλώνει την προέλευση των τεχνιτών που εργάστηκαν στην Πέλλα σε μια περίοδο που στην Πέλλα υπήρχαν αυξημένες οικοδομικές δραστηριότητες. Σύμφωνα, όμως, με όσα έχουμε εκθέσει πιο πάνω το σφράγισμα με την επιγραφή «ΜΟΝΔΑΙ / ΕΙΩΝ» ανήκει στην κατηγορία 26 και επομένως τα κεραμίδια με το σφράγισμα και την επιγραφή αυτή ανήκουν σε μια κρατική παραγγελία της Μονδαίας για την αγορά συγκεκριμένου αριθμού κεραμιδιών που θα χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή ή επισκευή της στέγης ενός δημόσιου κτιρίου. Στην περίπτωση όμως αυτή τα κεραμίδια τοποθετήθηκαν μεν σε δημόσια κτίρια, που ήταν το Ανάκτορο και η Αγορά, όχι όμως στη Μονδαία, αλλά στην Πέλλα, στην έδρα των Μακεδόνων βασιλέων που με την πάροδο του χρόνου άρχισαν να επιβάλλονται κυριαρχικά πάνω σε όλες τις παλαιότερες Ελληνικές δυνάμεις. Είναι προφανές ότι οι τοπικές αρχές της Μονδαίας ήρθαν σε συμφωνία με τους ισχυρούς Μακεδόνες για να συμμετέχουν με κρατικές τους παραγγελίες κεραμιδιών στην κατασκευή της στέγης ενός τμήματος του Ανακτόρου και ενός άλλου δημοσίου κτιρίου στην Αγορά της Πέλλας. Η κρατική παραγγελία για την κατασκευή των κεραμιδιών δόθηκε από τους Μονδαίεις σε τοπικό κεραμικό εργαστήριο της Πέλλας, σύμφωνα με τη μακροσκοπική παρατήρηση

της μελετήτριας των κεραμιδιών από το ανάκτορο της Πέλλας ότι ο πηλός των κεραμιδιών με το σφράγισμα «Μονδαιείων» δεν διαφέρει από τον πηλό των υπολοίπων κεραμιδιών της Πέλλας (βλ. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, ό.π. 977). Δεν γνωρίζουμε το λόγο αυτής της συμφωνίας, εκείνο όμως που μπορούμε να πούμε από τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία είναι ότι η πρακτική αυτή στις σχέσεις δυο κρατών δεν είχε συνέχεια. Η περίπτωση, λοιπόν, των κεραμιδιών των Μονδαιείων στην Πέλλα αποτελεί μια σπάνια εξαίρεση από τον κανόνα που θέλει τα κεραμίδια των κρατικών παραγγελιών των Θεσσαλικών πόλεων να μην βρίσκονται έξω από την έκταση της πόλης-κράτους που τα παραγγέλλει.

49. Με σκοπό την προστασία και τον έλεγχο της κρατικής περιουσίας γινόταν η σφράγιση των δημόσιων κεραμιδιών. Με τον τρόπο αυτό μπορούσε να αποκλειστεί η λαθραία χρήση δημόσιων κεραμιδιών σε ιδιωτικά κτίρια και να αποφευχθούν γενικότερα φαινόμενα διαφθοράς στη δημόσια ζωή της πόλης.

50. P.M. Fraser, E. Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. III.B, λ. Δημέας. Ποιό συνηθισμένος είναι ο τύπος Δαμέας του ίδιου ονόματος που συναντάται στις περιοχές της Βοιωτίας, της Λοκρίδας, της Μεγαρίδας, της Φωκίδας και μια φορά στη Λάρισα (IG, IX2, 536,9). Η διόρθωση από Δημαία σε Δημέα μπορεί να γίνει χωρίς δυσκολία, επειδή οι δυο διαφορετικές καταγραφές αναφέρο-

νται στο ίδιο, προφορικά παραδοθέν, όνομα.

51. W. Blümel, Die aiolischen Dialekte, Göttingen, 1982, 234 (π.χ. του Κινέα).

52. Επειδή στα Θεσσαλικά παραδείγματα, που έχουμε μελετήσει, σε καμιά περίπτωση δεν συναντάται το όνομα του κατασκευστή σε πτώση αιτιατική και πολύ περισσότερο δεν ακολουθείται και από το εθνικό του στην ίδια πτώση, θεωρούμε απίθανη την αποκατάσταση της επιγραφής σε «Δημέα Μελίβοέα» ή «Δημέα Μελίβοεία».

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗ ΒΕΛΙΚΑ

Συμβολή στην έρευνα για την Μελίβοια των πρώτων βυζαντινών χρόνων

Σταυρούλα Σδρόλια

Στην περιοχή της Βελίκας δεν είχαν γίνει μέχρι πρόσφατα αρχαιολογικές έρευνες και τα μόνα γνωστά στοιχεία ήταν οι αναφορές στη θέση Καστρί από παλιότερους συγγραφείς¹, καθώς και η σύντομη περιγραφή του Ν. Νικονάνου σχετικά με την ανεύρεση γλυπτών παλαιοχριστιανικής εκκλησίας στο οικόπεδο Ι. Καλαγιά το 1973².

Το 2008 υπήρ-

ξε σημαντική χρονιά για την αρχαιολογική έρευνα της περιοχής, διότι αφ' ενός έγιναν συ-

στηματικοί καθαρισμοί στο κάστρο³, που βοήθησαν στον προσδιορισμό της έκτασής του, αφετέρου πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Καλαγιά, στους πρόποδες του Κάστρου, που έφερε στο φώς παλαιο-

1. Κάστρο Βελίκας, Τοπογραφικό.

χριστιανικό συγκρότημα. Οι δύο αυτές έρευνες εμπλούτισαν σημαντικά τις γνώσεις μας για την περιοχή, οι οποίες, συνδυαζόμενες με την ανάγνωση των πηγών μπορούν να διαλευκάνουν ορισμένες πτυχές της ιστορίας της.

Οι καθαρισμοί στο κάστρο Βελίκας έγιναν από ολιγομελές συνεργείο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με την συμβολή του Δήμου Μελιθιοίας και αποκάλυψαν το εξωτερικό περίγραμμα του φρουρίου, ενώ αποκλούθησαν επιλεκτικά ορισμένες ανασκαφικές τομές (εικ. 1). Πρόκειται

2. Κάστρο Βελίκας. Ανατολική πλευρά από τη θάλασσα.

για μικρό οχυρό, έκτασης 21 στρεμμάτων, που καταλαμβάνει την κορυφή και τις νότιες υπόγειες χαμηλού λόφου, σε απόσταση 800 μ. από τη θάλασσα (εικ. 2). Στα δυτικά του κάστρου βρίσκεται ο λόφος της μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και ανάμεσά τους στενή χαράδρα, που διαρρέεται από το ρέμα Δραγούτη. Η απόκρημνη παρειά του λόφου του κάστρου στην πλευρά αυτή, όπως και στα βόρεια, καθιστά το

τμήμα αυτό απόρθητο, ενώ επαρκής προστασία παρέχεται επίσης στα νότια από το ρέμα της Πλατανιάς, που δυσκολεύει την προσπέλαση ακόμη και

σήμερα αρκετούς μήνες το χρόνο.

Το σχήμα του κάστρου είναι ακανόνιστο, με τον κύριο άξονα σε κατεύθυνση Β-Ν. και μέγιστες διαστάσεις 117 μ. πλάτος και 217 μ. μήκος. Η νότια και ανατολική πλευρά διατηρούνται σε μέσο ύψος από 1 μέχρι 3 μ. (εικ. 3), ενώ οι υπόλοιπες έχουν καταστραφεί και μόνον μικρά τμήματά τους διαγράφονται στο δασώδες έδαφος.

Όλη η έκταση του λόφου είναι κατάφυτη με δένδρα και θάμνους, με μεγάλη περιεκτικότητα σε ελαιόδενδρα, όπως αναγράφεται στο συμβόλαιο αγοράς του χώρου το 1930 από την Κοινότητα Μελιβοί-

ας⁴. Ανάμεσα στα δένδρα διακρίνεται αφθονία ερειπίων και είναι φανερό ότι το κάστρο περικλείει λείψανα οικισμού.

Τα τείχη έχουν πάχος 2 μ. και προστατεύονται στο νοτιοανατολικό τμήμα, το πλέον ευπρόσβλητο, από ορθογώνιους πύργους. Διακρίνονται με σιγουριά δύο από αυτούς⁵, ένας στην ανατολική (εικ.5) και ένας στη νότια πλευρά, διαστάσεων 3x5 μ., καθώς και λείψανα άλλων τριών, η μορφή των οποίων δεν είναι ακόμη ξε-

κάθαρη, πριν γίνουν ανασκαφικές εργασίες. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει μία πύλη, πλάτους 1.70 μ.,

3. Κάστρο Βελίκας.
Ανατολική πλευρά.
Λεπτομέρεια.

δίπλα στην οποία διαμορφώνεται μια κλίμακα ανόδου στις επάλλξεις (εικ.4) και πιθανόν άλλη μία στον νοτιοανατολικό πύργο. Η τοιχοδομία αποτελείται από μικρούς και μεσαίους ημιλαξευμένους λίθους, συναρμοσμένους με σκληρό ασβεστοκονίαμα υπόλευκου χρώματος με μεγάλη περιεκτικότητα σε χαλίκι. Η διάταξή τους είναι ακανόνιστη αλλά καταβάλλεται προσπάθεια εξομάλυνσης των όψεων. Στη νότια πλευρά διακρίνεται μικρό τμήμα με χρήση ρόδινου κονιάματος και λίγων τμημάτων πλίνθων σε σχήμα Λ, καθώς και χρήση

4. Κάστρο Βελίκας. Η Ανατολική είσοδος με την κλίμακα ανόδου στις επάλλξεις.

μικρών λίθων σε λοξή θέση, ανάλογη με των πλίνθων σε διπλανά σημεία.

Τα ευρήματα αποτελούνταν από όστρακα αργείων, κυρίως αμφορέων (εικ.8) και πιθαριών (εικ.9), που οδηγούν σε μια αρχική χρονολόγηση των επιχώσεων στα τέλη του 6ου ή τον 7ο αι. μ. Χ., στοιχείο που συμφωνεί με την κατασκευή των τειχών. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη συνέχιση της ζωής στο κάστρο μετά τον 7ο αι. και φαίνεται ότι η περιοχή ερημώνεται λόγω

της αραβικής απειλής, όπως συμβαίνει σε πολλές παραλιακές θέσεις του Αιγαίου⁶. Από όσο μπορεί να συμπεράνει κανείς από το

στάδιο της έρευνας, το τείχος κτίσθηκε σε μία φάση, εκτός του μικρού τμήματος με τις πλίνθους, που ανήκει σε μεταγενέστερη επισκευή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρόσδετο εξωτερικό θεμέλιο σε τμήμα της νότιας πλευράς, μήκους 30 μ., που έχει κατασκευασθεί από λίθους σε σειρές, χωρίς παρεμβολή ασβεστοκονιάματος και μπορεί να χρονολογηθεί στα προχριστιανικά χρόνια (εικ.6). Αποτελεί πιθανότατα ένδειξη παλαιότερης οχύρωσης. Η ομοιότητα των χρησιμοποιούμενων λίθων με ε-

κείνους του παλαιοχριστιανικού τείχους, καθώς και η παρουσία κεραμικής ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή του κάστρου, δείχνει ότι η παλαιοχριστιανική οχύρωση κτίστηκε σε ήδη κατοικημένη θέση και με χρήση παλιότερου υλικού.

Με την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης των ερευνών συντάχθηκε από το Δήμο Μελιβοί-

ας τοπογραφική και αναστηλωτική μελέτη του κάστρου⁷, με σκοπό να προωθηθεί η

5. Κάστρο Βελίτσας. Ο αναστηλωτικός πύργος.

ανάδειξή του μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Στη συνέχεια, το 2009 έγιναν σύντομες έρευνες στον χώρο της ανατολικής πύλης, εσωτερικά, και αποκαλύφθηκαν κτιστοί τοίχοι με πεζούλι στη νότια πλευρά, που δημιουργούν ένα είδος διαδρόμου. Στα βόρεια εκτείνεται παλαιοχριστιανική εκκλησία, από την οποία ερευνήθηκε η ανατολική κόγχη, ενσωματωμένη μέσα στο τείχος (εικ.7).

Στα νότια και ανατολικά του κάστρου και στις παρειές του δρόμου που έχει διανοιχθεί

6. Κάστρο Βελί-
κας. Το αρχαιότε-
ρο τείχος.

από παλιά για την εξυπηρέτηση των γύρω ιδιοκτησιών, διακρίνονται λείψανα τοίχων, καδώς και τάφων, κιβωτιόσχημων και κεραμοσκεπών⁸.

Αρκετοί παλιότεροι συγγραφείς έχουν αναφερθεί στο Κάστρο Βελίκας, στα πλαίσια αναζήτησης της αρχαίας Μελίβοιας, αναζήτηση η οποία κυριάρχησε για αρκετές δεκαετίες στην επιστημονική έρευνα της περιοχής. Πρώτος ο περιηγητής του 19ου αι. M.W. Leake αναφέρθη-

κε στο κάστρο⁹, εκφράζοντας την πιθανότητα ταύτισης της θέσης με την αρχαία Μελίβοια, χωρίς να έχει ο ίδιος άμεση γνώση των ερειπίων, αφού

καλύπτονταν από πυκνή βλάστηση. Στην εποχή του και μέχρι πρόσφατα η περιοχή ήταν απλώς μια τοποθεσία με ελαιόδενδρα και το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο Παλιόκαστρο, ενσωματωμένη στη μεγάλη εδαφική έκταση της μονής Θεολόγου, η οποία κατέλαβε τον γύρω χώρο στην τελευταία μετατόπισή της, στα τέλη του 18ου αιώνα¹⁰.

Στα πρόσφατα χρόνια, ο Α. Τζιαφάλιας¹¹, ο Ν. Δρόσος¹² και ο Β. Helly¹³ υποστήριξαν την ταύτιση της θέσης του Κάστρου Βελίκας με την αρχαία Μελίβοια, κρί-

νοντας κυρίως από το μέγεθος και την χρονολόγηση των ευρημάτων της άλλης επικρατούσας υποψήφιας θέσης στο Λόφο Σκιαδά Αγιοκάμπου. Επίσης, ο Δ. Αγραφιώτης¹⁴ αναφέρθηκε στα νεκροταφεία που υπήρχαν στους πρόποδες του λόφου, από τα οποία παρέδωσε ο ίδιος στην Αρχαιολογική συλλογή Αγιάς νομίσματα του 4ου αι. μ. Χ. καθώς και «βαρβαρικά» τύπου φα-

κής, ενώ τα συσχέτισε με τα παλαιοχριστιανικά ευρήματα της παραλιακής περιοχής (οικόπεδο Καλαγιά).

7. Κάστρο Βελίκας. Το ιερό Βήμα της εκκλησίας.

Μετά την αποκάλυψη των ερειπίων στο Κάστρο Βελίκας, φαίνεται ότι πράγματι ήταν εδώ η Μελίβοια στα ρωμαϊκά και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια¹⁵, αφού στη γνωστή ακρόπολη του Λόφου Σκιαδά δεν υπάρχουν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα της Α. Τζιαφάλια, ευρήματα μεταγενέστερα του 2ου αι. π.Χ. Όσο για την προγενέστερη περίοδο, η επικρατέστερη θέση της Μελίβοιας μέχρι την καταστροφή της από τους Ρωμαίους το 168 π.Χ. παραμένει ο Σκιαδάς, σύμφωνα και με την άποψη του Χ. Ιντζεσίλογλου, καθόσον από τον χώρο αυτό προέρχονται τα σημαντικότερα ευρήματα κλασικών χρό-

8. Κάστρο Βελίκας. Αμφορέας.

νων της ευρύτερης περιοχής.

Οι περισσότερες αρχαιολογικές πληροφορίες για την περιοχή της Βελίκας στη ύστερη αρχαιότητα μέχρι στιγμής προέρχονται από το παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα (εικ.10) που ερευνήθηκε το 2008 στα πλαίσια εκσκαφών για ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο Γ Καλαγιά - Α. Κωνσταντίνου. Εδώ αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα σε χώρο διαστάσεων 25x25 μ., που αποτελείται σχηματικά από τέσσερις ορθογώνιους χώρους διαφορετικών φάσεων γύρω από κεντρική αυλή (εικ.11)¹⁶.

Α' Φάση. Τα αρχαιότερα κτίσματα εντοπίσθηκαν κάτω από τη βόρεια πτέρυγα του συγκροτήματος και σε

διαφορετικό προσανατολισμό από αυτή. Διατηρούνται αποσπασματικά και χρονολογούνται βάσει κεραμικής στην πρώιμη παλαιοχριστιανική περίοδο. Δεν έγιναν έρευνες στα βαθύτερα στρώματα αλλά η σποραδική ανεύρεση ελληνιστικής κεραμικής υποδηλώνει την ύπαρξη παλιότερης κατοίκησης.

Β' Φάση. Στα ανατολικά του συγκροτήματος βρίσκεται ορθογώνιο κτίσμα διαστάσεων 11x6 μ.(έστω Χώρος 1) από το οποίο αποκαλύφθηκαν μόνον δύο τοίχοι, ο βόρειος με ένα άνοιγμα και ο δυτικός με δύο ανοίγματα. Ο νότιος τοίχος είναι κατεστραμμένος, ενώ ο βόρειος συνεχίζεται στο όμορο προς ανατολάς οικόπεδο (ιδιοκτησίας Ι. Καλαγιά). Εκεί αναφέρθηκε το 1973 α-

νεύρεση παλαιοχριστιανικού ναού¹⁷, από τον οποίο προήλθαν παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα και βάσεις κιόνων, με μοναδικό σωζόμενο σήμερα ένα κιονόκρανο ιωνικού τύπου με συμφυές επίθημα¹⁸, που έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του βου αιώνα. (εικ.15)

Το κτίσμα που βρέθηκε το 2008 είναι ισχυρή ασβεστόκτιστη κατασκευή με πάχος τοίχων 0.75 μ., κτισμένη με ημιλαξευτούς λίθους και ισχυρό κονίαμα, καθώς και εξωτερικό επίχρισμα. Δεν σώζονται ίχνη του δαπέδου και η δεμελίωση του κτιρίου βρίσκεται σε βάθος 1 μ., μέσα σε στρώμα άμμου. Το πλάτος του θα έφθανε τα 15 μ. -εάν είχε τρία ανοίγματα προς τα

9. Κάστρο Βελίκας. Κάλυμμα πύλου.

δυτικά- με το μήκος μεγαλύτερο, όπως συμβαίνει στους ναούς αυτής της εποχής και στην κατεύθυνση Α-Δ.

Γ' Φάση. Στο κτίριο αυτό προστέθηκε μία πτέρυγα προς βορρά, εσωτερικού πλάτους 2.80μ., και μία προς δυσμάς, πλάτους 3.30 (Χώρος 2), κτισμένες με αργολιθοδομή, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Η βορεινή πτέρυγα διαδέτει ένα χώρισμα στην προέκταση προς βορρά του ασβεστόκτιστου τοίχου, που δημιουργεί τους Χώρους 3 και 4. Ο χώρος 3

10. Βελίκα, οικόπεδο Γ. Καλαγιά-Α. Κωνσταντίνου, γενική άποψη.

(προς ανατολάς) υποδιαιρέθηκε μεταγενέστερα σε δύο μέρη με χώρισμα που καταλαμβάνει το μισό του πλάτους. Στο κέντρο του χώρου 3α εντοπίσθηκε κτιστή ορθογώνια κατασκευή με μικρή λεκάνη στη μέση, διαμέτρου 0.70, και διατηρούμενου βάθους 0.30, επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Στο εσωτερικό της βρέθηκε μαρμάρινος ανάγλυφος κιονίσκος ύψους 0.70, με τρεις δακτυλίους στη βάση του, που μπορεί

να προέρχεται από Αγία Τράπεζα ή κάποιο κ ι β ώ ρ ι ο (εικ.12). Είναι πιθανόν να ήταν αρχικά ενοποιημένοι οι Χώροι 3 και 4, με είσοδο από

τον Χ.1, διότι ο Χ.4 δεν έχει άνοιγμα και το διαχωριστικό ανάμεσά τους είναι επιφανειακό.

Δ' Φάση. Στα δυτικά των προηγούμενων κατασκευών προστέθηκε ορθογώνιο συγκρότημα με τρεις πτέρυγες γύρω από αΐθριο χώρο. Η βορεινή πτέρυγα (Χώρος 5), εξωτερικών διαστάσεων 8χ5 μ., κτίσθηκε και αυτή σταδιακά, με ανοίγματα στα νότια, προς το αΐθριο, ενώ αργότερα το εσωτερικό χώρο και κάποια ανοίγματα καταργήθηκαν. Εδώ εγκαταστάθηκε ελαιοπιεστήριο, όπως προκύπτει από στρογγυλή λίθινη πλάκα με προχοή, διαμέτρου 1.5μ. (εικ.13)

Δυτικά του αΐ-

θριου χώρου κατασκευάσθηκε άλλη πτέρυγα, διαστ.14.5χ5μ., που διαδέτει και αυτή χώρισμα (Χώροι 7,8) και βλέπει ανατολικά προς την αυλή. Στο νότιο τμήμα του Χ.7 διατηρήθηκε το μοναδικό δείγμα δαπέδου από πλίνθους, διαστ.3.20χ1.60, μαζί με πυθμένα πιδαριού (εικ.14). Στο κέντρο του Χ.8, αντίστοιχα, σώζεται κατασκευή με πλίνθους σε βύθισμα του

εδάφους, που μπορεί να υποδηλώνει εστία για την παρασκευή φαγητού. Εδώ βρέθηκαν πολλά τμήματα πιδαριών και αρκετά ακόμη στο δυτικό τμήμα του αιθρίου, που φαίνεται ότι εί-

11. Βελίκα, οικόπεδο Γ. Καλαγιά - Α. Κωνσταντίνου, κάτοψη.

χε επίσης αποθηκευτική χρήση.

Νότια του αίθριου χώρου έγιναν κτιριακές προσθήκες, που αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λόγω καταστροφής. Ο Χ.9 φαίνεται ότι ήταν ορθογώνιος με κατεύθυνση Β-Ν. Διατηρήθηκε σε μήκος 6.80 και χωρίζεται από τον Χ.10 με τοίχο διατηρούμενου μήκους 1.50μ. Ο Χ.10 επικοινωνούσε με το αίθριο με άνοιγμα. Η νότια πτέρυγα βρέθηκε καλυμμένη από επιχώσεις 2μ., στις οποίες είναι φανερό στρώμα χαλικιού ύψους 0.70 έως

12. Βελίκα, οικόπεδο Γ. Καλαγιά-Α. Κωνσταντίνου, βαπτιστήριο.

0.90μ., που δείχνει την καταστροφή που προκλήθηκε από τον παρακείμενο χείμαρρο Πλατανιά.

Σε όλους τους χώρους η κεραμική χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ από νομίσματα μπορεί να τοποθετηθεί στα μέσα του βου αιώνα η β' φάση (περίοδος Ιουστινιανού), στο τρίτο τέταρτο του βου αιώνα η γ' φάση (βάσει νομίσματος του Ιουστίνου) και αμέ-

σως μετά οι μεταγενέστερες. Τα υπόλοιπα ευρήματα ήταν κυρίως τμήματα πιδαριών (εικ.18) και άλλων μεγάλων αγγείων, όστρακα αμφο-

ρέων, λίγων μαγειρικών (εικ.17) και άλλων σκευών καθημερινής χρήσης. Στους αμφορείς φαίνεται ότι επικρατεί ο τύπος με το στενό λαιμό και τη σφαιρική κοιλιά, που ονομάσθηκε Late Roman 2 (εικ. 16), όπως συμβαίνει και σε άλλους παραλιακούς οικισμούς του Αιγαίου και έχει σχετισθεί με την παραγωγή και εμπόριο λαδιού¹⁹. Η ύπαρξη πινακίων με γραπτή διακόσμηση του βουαι., καθώς και γυάλινων ποτηριών με ψηλό πόδι που έχουν ταυτισθεί με καντήλες²⁰ προσδίδει αρκετή ποικιλία στα χρησιμο-

ποιούμενα σκεύη. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι υπήρχε μεγάλη διαταραχή των επιχώσεων, λόγω της αγροτικής χρήσης του χώρου (δενδροκαλλιέργεια), γεγονός που είχε ως συνέπεια να μη βρεθούν δάπεδα ούτε αρκετά στοιχεία για τη χρήση των χώρων. Μέρος των ευρημάτων, όπως και εκείνων του Κάστρου, εκτίθενται στην Αρχαιολογική Συλλογή Μελιβοίας, σε αίθουσα

του Σχολείου που παραχωρήθηκε από το Δήμο.

Επειδή στο όμορο προς ανατο-

13. Βελίκα, βόρεια πτέρυγα με το ελαιοτριβείο.

λάς οικόπεδο θρέθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 παλαιοχριστιανική εκκλησία²¹, τα ανεσκαμμένα κτίρια θα μπορούσαν να συνδεθούν με αυτήν, κάτι που ταιριάζει και με τη διάταξή τους.

Ο ανατολικός ορθογώνιος χώρος με τα πολλά ανοίγματα μπορεί να ταυτισθεί με τον εξωνάρθηκα της βασιλικής και την ανατολική στοά του αιθρίου και ο γειτονικός προς βορρά χώρος με εκείνον του Βαπτιστηρίου²². Τα υπόλοιπα κτίρια που διατάσσονται περίξ

του αιθρίου είναι κατά βάσιν αποθηκευτικοί και άλλοι βοηθητικοί χώροι, όπως το ελαιοπιεστήριο, κάτι που παρατηρείται συχνά σε προσκίσματα βασιλικών από τα τέλη του βου αιώνα²³. Οι υποθέσεις αυτές για την ταύτιση των χώρων δεν μπορούν, όπως είναι φυσικό, να επιβεβαιωθούν χωρίς την διερεύνηση της πιθανολογούμενης εκκλησίας στο οικόπεδο I. Καλαγιά.

Η σημασία του ερευνηθέντος συγκροτήματος αυξάνεται αν συνεξετασθεί το γεγονός ότι είναι το πρώτο παλαιοχριστιανικό κτί-

14. Βελίκα, δυτική πτέρυγα με το πήλινο δάπεδο.

ριο που ανασκάπτεται στην πλευρά αυτή του Κισσάβου²⁴, όπου μέχρι πρότινος οι έρευνες περιοριζόνταν στα βυζαντινά μοναστήρια του Όρους των Κελλίων. Η παρουσία σκόρπιων πληροφοριών για ανεύρεση αρχαιοτήτων στα γειτονικά οικόπεδα σε μεγάλο βάθος λόγω των αποθέσεων των χειμάρρων, καθώς και η γειτνίαση με τον οχυρωμένο λόφο του Κάστρου καθιστά πιθανή την υπόθεση ότι η Μελίβοια των παλαιοχριστιανικών χρόνων απλωνόταν στην παραλιακή Βελίκα, στις ανατολικές υπώρειες του λόφου του Κάστρου.

Τον 7ο αιώνα φαίνεται ότι κτίζεται νέα ακρόπολη για να προστατεύσει τους πληθυσμούς από τις επιδρομές²⁵, η οποία μέχρι τα τέλη του αιώνα ή τον επόμενο πιθανότατα εγκαταλείπεται, μαζί με τον παραλιακό οικισμό, για αναζήτηση ασφάλεστων θέσεων σε ορεινότερες περιοχές.

Το κάστρο Βελίκας κατείχε τον πρόσθετο ρόλο του ελέγχου της παραλιακής οδικής αρτηρίας, που χρησιμοποιούνταν συχνά από την αρχαιότητα

15. Βελίκα, τμήμα κίονα με κιονόκρανο.

για την επικοινωνία Μακεδονίας και Νότιας Ελλάδος ως εναλλακτική των Τεμπών, η οποία συχνά αποκλειόταν από επιδρομείς²⁶. Η εξασφάλιση της διαδρομής αυτής είναι φανερή από τις προσπάθειες των Μακεδόνων βασιλέων να ελέγξουν τις πόλεις της Μαγνησίας, όπως επίσης και από την μέριμνα του Ιουστινιανού για την οχύρωση της Κενταυρόπολης και των Ευρυμενών, κωμοπόλεις με πρωτεύοντα ρόλο στην περιοχή επί της εποχής του²⁷. Η πρώτη από αυτές τοποθετείται στη Σκήτη, όπου υφίσταται μεγά-

λο οχυρό της παλαιοχριστιανικής περιόδου²⁸, και η δεύτερη με πιθανότητα στο Στόμιο, στον κατάφυτο λόφο πάνω από το λιμάνι²⁹. Η πρόσφατη χρονολόγηση του φρουρίου στο Καστρί-Λουτρό στον 7ο αι.κ.ε.³⁰ και η πιθανότητα τοποθέτησης και άλλων οχυρώσεων της παραλιακής διαδρομής, όπως εκείνων στη Βελίκα και στο Κόκκινο Νερό στην ίδια περίοδο, λόγω της ομοιότητας της κατασκευής τους, δείχνει την

αυξημένη σημασία της παράπλευρης διαδρομής τα τελευταία χρόνια, όταν αναφέρονται πολλές σλαβικές εγκαταστάσεις

16. Βελίκα, αμφορέας

στη Θεσσαλία, καθώς και το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον των βυζαντινών αυτοκρατόρων για την αποκατάσταση της τάξης³¹.

Την επόμενη περίοδο, τη μεσοβυζαντινή, είναι φανερό ότι η περιοχή της Βελίκας περνάει σε δεύτερη μοίρα, λόγω των κινδύνων των από θαλάσσης επιδρομών και στην άμυνα της περιοχής πρωτοστατεί το κάστρο της Σκήτης, όπου γίνεται εκτεταμένη ανακαίνιση και προσθήκη. Το κάστρο αυτό βρίσκεται σε κεντρικότερη θέση και εξασφάλιζε τον έλεγχο τόσο της παράλιας διαδρομής όσο και της στροφής

της προς τη λεκάνη της Αγιάς.

Ο πληθυσμός της παλαιοχριστιανικής Μελίβοιας σχηματίζει σταδιακά τους ημιορεινούς οικισμούς Άλλη Χώρα, Μικρή και Μεγάλη Θανάτου και άλλους μικρότερους στον Κούτζιμπο, που απορροφήθηκαν τελικά στη Μεγάλη Θανάτου, τη σημερινή Μελίβοια³².

18. Βελίκα, χείλος πιάτου

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συγκεντρωμένα στοιχεία στο έργο Δρόσος 2006, 16 κ.ε. και σποραδικά.
2. Νικονάνος 1973, 381-82.
3. Μεμονωμένοι καθαρισμοί έγιναν από την υπηρεσία και παλαιότερα, χωρίς να αποκαλυφθεί το σχήμα του φρουρίου. Δεριζιώτης 2006, 52.
4. Προηγούμενως υπήρξε κτήμα της μονής Θεολόγου Μελιβοίας, όπως προκύπτει από έγγραφα της μονής, στα οποία αναφέρεται το τοπωνύμιο Παλιόκαστρο. Αγραφιώτης 2006, 44κ.ε., σχεδιάγραμμα στη σ.49.
5. Τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ είναι προκαταρκτικά, διότι η ανασκαφική έρευνα συνεχίζεται.
6. Haldon 1990, 43.
7. Την ανέλαβε ο αρχιτέκτων Πασχάλης Ανδρουόδης.
8. Δρόσος 2006, εικ. σ..24, 25.
9. Leale 1835, 414.
10. Αγραφιώτης 2006, 44 κ.ε.
11. Τζιαφάλιας 1994, 143 κ.ε. και στο Δρόσος 2006, 115 κ.ε.
12. Δρόσος 2006, 23.
13. Helly 2004, 110 κ.ε., Helly 2010. 404 - 5.
14. Αγραφιώτης 1994, 425 και στο Δρόσος 2006, 143.
15. Η πόλη αναφέρεται για τελευταία φορά τον 5ο αι. από τον Στέφανο Βυζάντιο. Meineke, 1958, 442-7.
16. Η πρώτη μορφή της έρευνας για το κτίριο αυτό παρουσιάσθηκε στο 3ο ΑΕΘΣΕ, Βόλος 2009, (πρακτικά υπό έκδοση).
17. Νικονάνος 1973, 382, Αγραφιώτης 1994, 425, Δρόσος 2006, 80, εικ. σ.25 και εικ. οπισθόφυλλου.
18. Νικονάνος 1973, 382, πιν. 328 γ (δύο κιονόκρανα, τρεις βάσεις και ένα τμήμα κίονα), Vemi 1989, 119, πιν. 31, Βαραλής 2003, 358, αρ.2. Το μοναδικό σωζόμενο σήμερα κιονόκρανο έχει μεταφερθεί στην Αρχαιολογική Συλλογή Μελιβοίας. που δημιουργήθηκε στο Σχολείο του οικισμού.
19. Karagiorgou 1999, 129κ.ε.
20. Παζαράς 2009, εικ.308-9.
21. Νικονάνος 1973, 382.
22. Το μικρό μέγεθος της κολυμβήθρας καθιστά πιθανό τον προορισμό της για νηπιοβαπτισμό, όπως η α-

ντίστοιχη στη βασιλική στο Παλιοκκλησί Αζώρου Ελασσόνας (6^η φάση). Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2000, 193, εικ.6, Βαραλής 2003, 349, 350 (με άλλα παραδείγματα).

23. Βαραλής 2001, Β', 452. Βλ. επίσης κοιμητηριακή βασιλική του Δίου (Mentzos 2001, 7), βασιλική της Νικητής Χαλκιδικής (Καραδέδος-Νικονάνος 2005, 367). Ελαιοπιεστήρια σε ύστερη φάση εγκαταστάθηκαν στη βασιλική Λαυρεωτικού Ολύμπου και τη βασιλική Πύδνας, Ράπτης 2001, σχ.75 και 72 αντίστοιχα, αρ.κατ.167 και 161. Παραδείγματα με ληγούς βλ. Παζαράς 2009, 196.

24. Παλαιοχριστιανικοί ναοί έχουν επισημανθεί παλαιότερα στους γειτονικούς παραθαλάσσιους οικισμούς Κάτω Σωτηρίτσα και Αγιόκαμπο. Νικονάνος 1973, 382, Αγραφιώτης 1994, 425.

25. Είναι γνωστό ότι στα τέλη του 6ου αι. εντείνονται οι σλαβικές επιδρομές στη Θεσσαλία και τον 7ο αι. υπάρχουν ήδη σημαντικές σλαβικές εγκαταστάσεις στην περιοχή του Παγασητικού. Αβραμέα 1973, 120-21.

26. Helly 2002, 35 κ.ε.

27. Δρακούλης 2010, 382-3

28. Koder-Hild 1976, 58.

29. Koder- Hild 1976, 52 (λ.Κ.Σπανός). Η αρχαία

πόλη τοποθετείται στον αρχαιολογικό χώρο πάνω από το Ομόλιο. Helly 2010, 411κ.ε.

30. Παπαθανασίου 2010, 287.

31. Παπαθανασίου 2010, 292.

32. Αγραφιώτης 1994, 424.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΔ Αρχαιολογικό Δελτίο.
- ΑΕΘΣΕ Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας.
- ΑΕΜΘ Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας-Θράκης.
- Αβραμέα Α., 1973. Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, Αθήνα.
- Αγραφιώτης Δ., 1994. Η επαρχία της Αγιάς κατά τη βυζαντινή εποχή, στο: Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών, 17-22 Απριλίου 1990) τ. 2, Αθήνα, 423-430.
- Αγραφιώτης Δ., 2006. Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Βελίκα της Μελίβοιας, στο: Δρόσος 2006, 28-49.
- Βαραλής Ι., 2001. Η επίδραση της Θείας Λειτουργίας στα προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του Ανατολικού Ιλλυρικού, Θεσσαλονίκη (αδήμ. διδακτορική διατριβή).
- Βαραλής Ι., 2003. Η ναοδομία της Θεσσαλίας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ΑΕΘΣΕ 1, 345-369.
- Γουλούλης Σ. - Σδρόλια Σ. 2010 (επιμέλεια). Άγιος Δημήτριος Στομίου, Ιστορία-Τέχνη - Ιστορική Γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού, Λάρισα.
- Δεριζιώτης Λ., 2006. Το έργο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων στην περιοχή της Μελίβοιας, στο: Δρόσος 2006, 50-53.
- Δεριζιώτης Λ.-Κουγιουμτζόγλου Σ., 2003. Χριστιανική Περραιβία. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, ΑΕΘΣΕ 1, 389-401.
- Δρακούλης Δ. 2010. Η περιφερειακή ορ-

γάνωση της Βορειοανατολικής Θεσσαλικής ακτής κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, στο: Γουλούλης - Σδρόλια 2010, 375-390.

Δρόσος Ν., αρχιμανδρίτης, 2006 (επιμέλεια). Η ιστορική Μελίβοια, έκδ. Δήμος Μελιβοίας, Μελίβοια

Haldon J., 1990. Byzantium in the 7th century. The transformation of a culture, Cambridge 1990.

Helly B., 2002. Από τη Μελίβοια στη Δημητριάδα, στο: Δ. Αγραφιώτης (επιμέλεια), Αγιά, Ιστορικά-Αρχαιολογικά, Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την επαρχία της, 35-43.

Helly B., 2004. Sur quelques Monnaies des Cité Magnètes: Euréai, Euryménai, Méliboia, Rhizous, Οβολός 7, 101-120.

Helly B., 2010. Από τις Ευρυμενές στη Μελίβοια, παραλιακές πόλεις της Θεσσαλίας. Προτάσεις επί αναλύσεως αρχαιολογικών δεδομένων

και αρχαίων πηγών, στο: Γουλούλης - Σδρόλια 2010, 391-418.

Καραδέδος Γ.-Νικονάνος Ν., 2005. Βασιλική Σωφρονίου στη Νικήτη. Κύριες οικοδομικές φάσεις, ΑΕΜΘ 19, 359-373.

Karagiorgou O., 1999. LR2: a Container for the Military annona on the Danubian Border. Στο: S. Kingsley and M. Decker ed., Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity, Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May, 1999, 130-166.

Koder J. – Hild F, 1976. Hellas und Thessalia. Tabula Imperii Byzantini 1, Wien (εδώ σε μετάφραση από τον Γ. Παρασκευά, Η Βυζαντινή Θεσσαλία, Οικισμοί - Τοπωνύμια - Μοναστήρια - Ναοί, ΘεσΣΗμ 12, 1987, 11-112, προσθήκες Κ. Σπανός - Δ. Αγραφιώτης).

Leake W.M., 1835. Travels in Northern Greece, London 1835.

Μαρκή Ε., 1995. Ανασκαφή Λουλουδιών 1995, ΑΕΜΘ 9, 195-203.

Meineke Α. (επιμέλεια), 1958. Stephan von Byzanz Ethnika, Graz.

Mentzos Α., 2001. Early byzantine ecclesiastical architecture in Pieria, Byzantine Macedonia, Papers from the Melbourne Conference, July 1995, ed. by J. Burke, R. Scott, 7-12.

Νικονάνος Ν., 1973. Καταγραφάι μνημείων και εικόνων, Ν. Λαρίσης, ΑΔ 28, Β2, Χρονικά, 381-382.

Παζαράς Θ., 2009. Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Επανομής Θεσσαλονίκης, 2009.

Παπαθανασίου Ε., 2010. Το Καστρί στην τοποθεσία «Καστρί-Λουτρό» βορείως Μεσαγκάλων και η περιοχή του: Μερικές σκέψεις και παρατηρήσεις, στο: Γουλούλης - Σδρόλια 2010, 273-314.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμέλεια),

2002. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, έκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα.

Παζαράς Θ., 2009. Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Επανομής Θεσσαλονίκης, 2009.

Ράπτης Κ., 2001. Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας (4ος-14ος αι.), μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τζιαφάλιας Α., 1994. Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια, Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ.2, Αθήνα, 143-152.

Vemi V., 1989. Les chapiteaux ioniques de Grèce à l' époque paleochrétienne, Paris

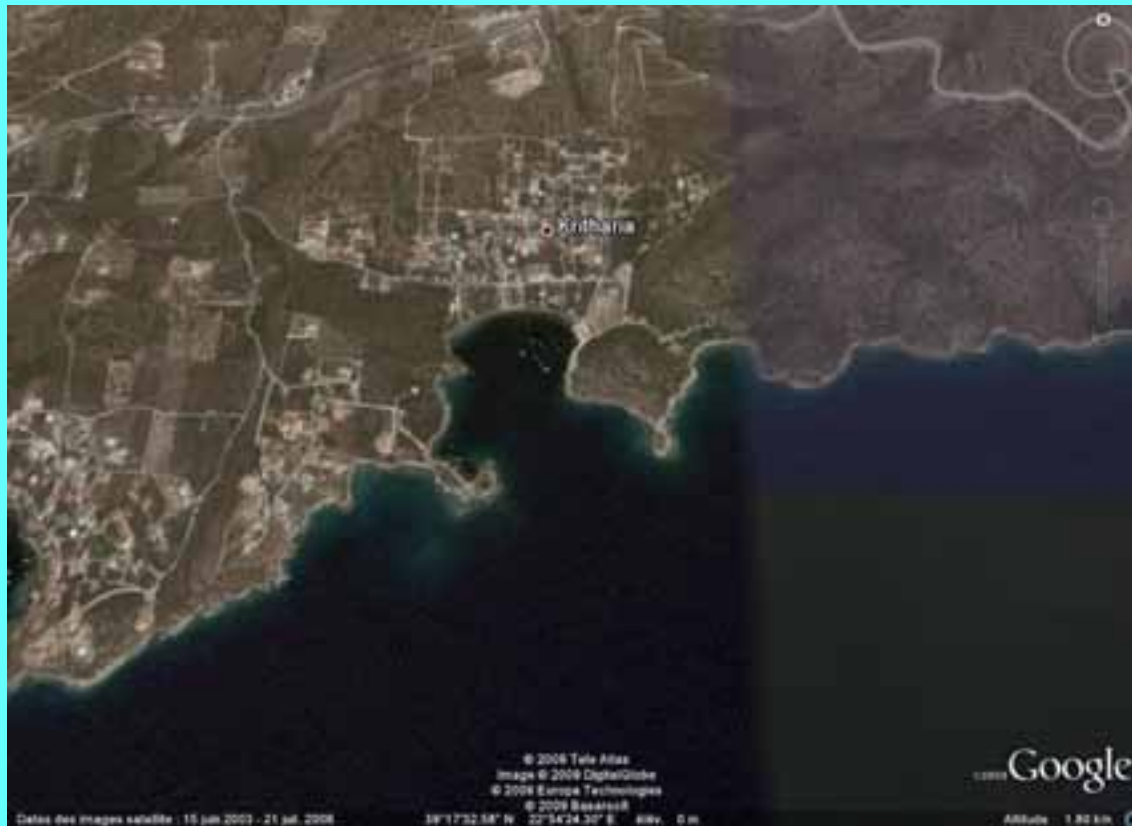
Η Πορεία των Αργοναυτών στην παραλία του Αγιοκάμπου

του Bruno Helly

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΡΟΔΙΟΥ “ΤΑ ΑΡΓΟΝΑΥΤΙΚΑ”, στ. 559-597

Βγήκαν από το κυκλικό λιμάνι των Παγασών αφήνοντας πίσω τους το λιμάνι.
Ο Τίφυς του Αγνία, σοφός στην τέχνη και στη γνώση, κρατούσε το τιμόνι γερά
στα χέρια του. στ. 560

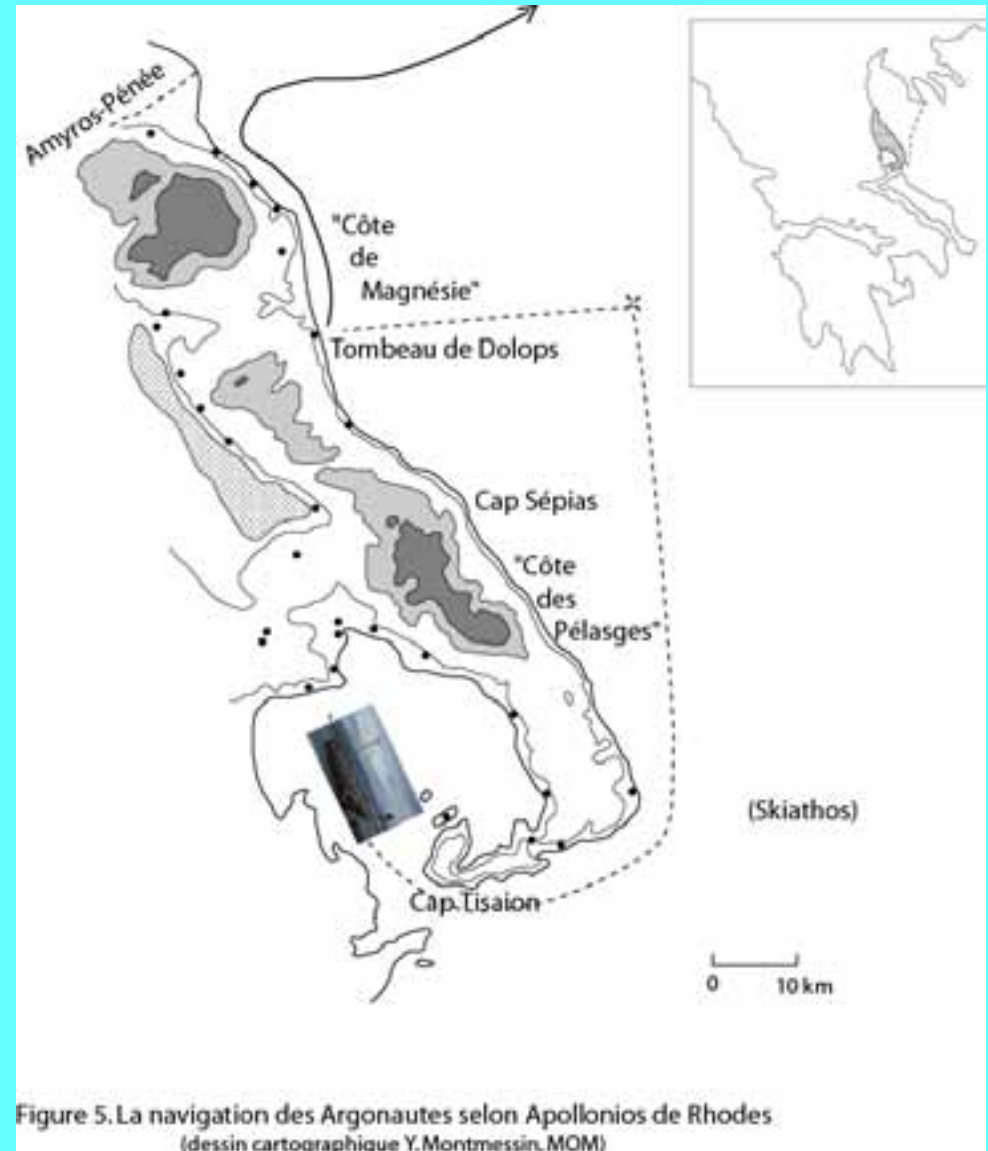

Ήταν καιρός να στήσουν πιά και το κατάρτι. Βάλανε το μεγάλο ιστό μέσ' στην υποδοχή και πάνω του έδεσαν τα σκοινιά, κι έπειτα τα τέντωσαν γύρω.

στ. 565

Σήκωσαν και τα πανιά ως την κορφή του καταρτιού.

Δέσανε και τα σκοινιά απ' τα ξάρτια
γερά στους γάντζους και ήσυχα
επέρασαν σιμά στο δόλιχον
ακρωτήρι του Τισαίου.

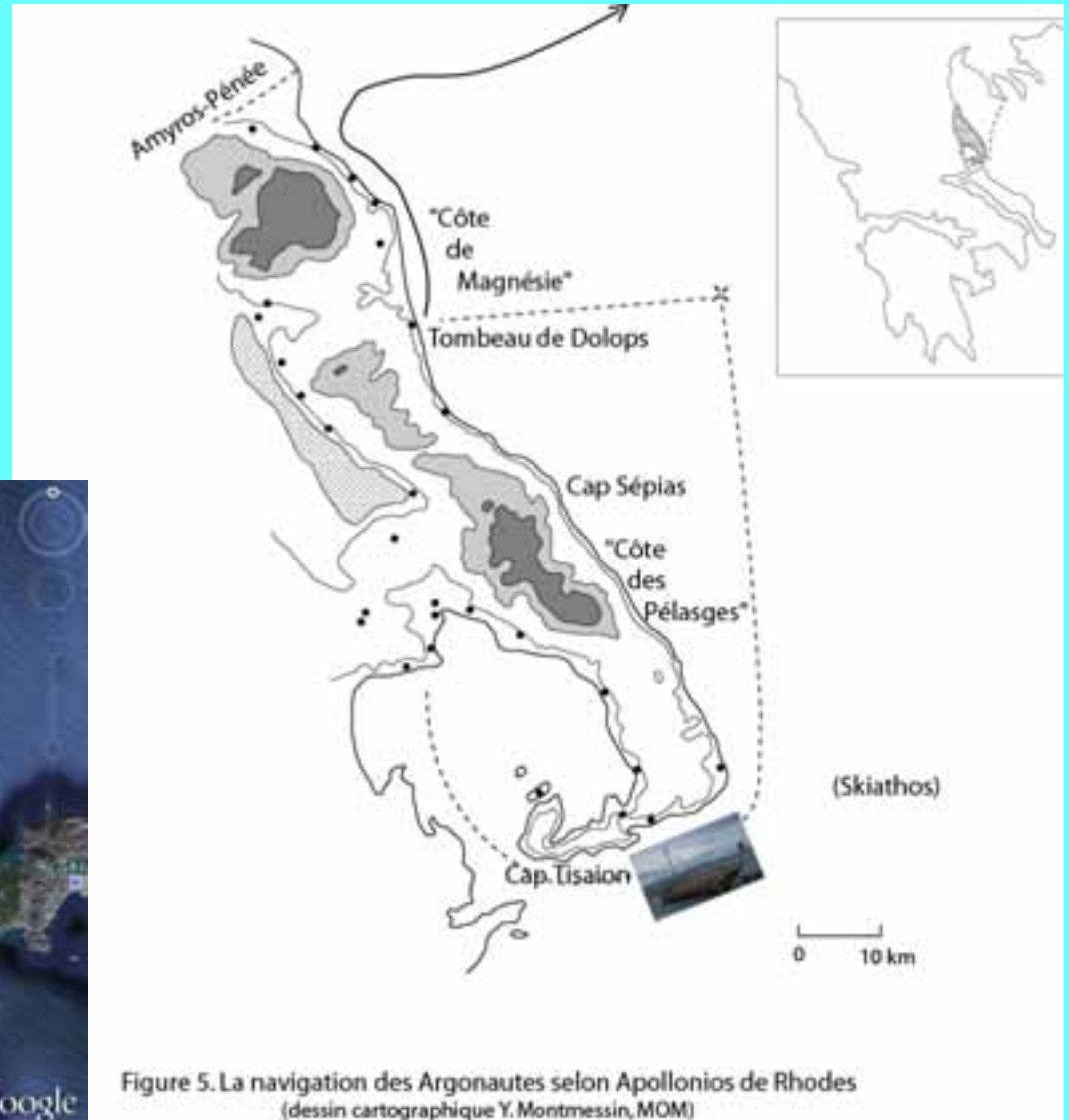
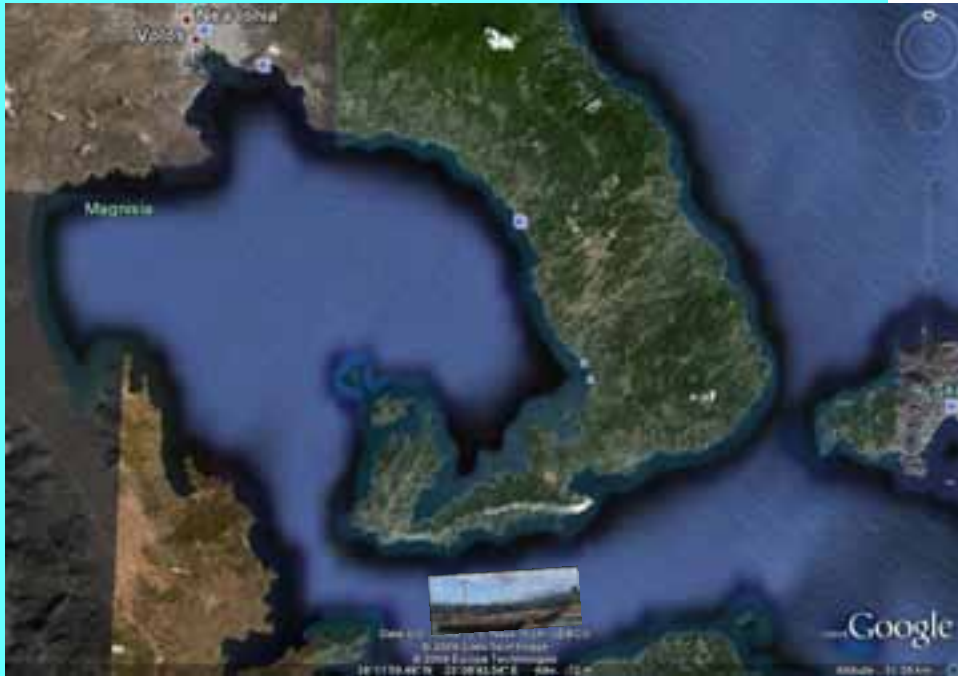

Figure 5. La navigation des Argonautes selon Apollonios de Rhodes
(dessin cartographique Y. Montmessin, MOM)

Και ο Ορφέας του Οίαγρου, ρυθμικά έκρουε τη λύρα του και
Τραγουδούσε για την Άρτεμη, που απ' αυτούς τους
570 βράχους προστατεύει και σώζει τα καράβια, μα και φυ-
λάει και τη χώρα της Ιωλκού.

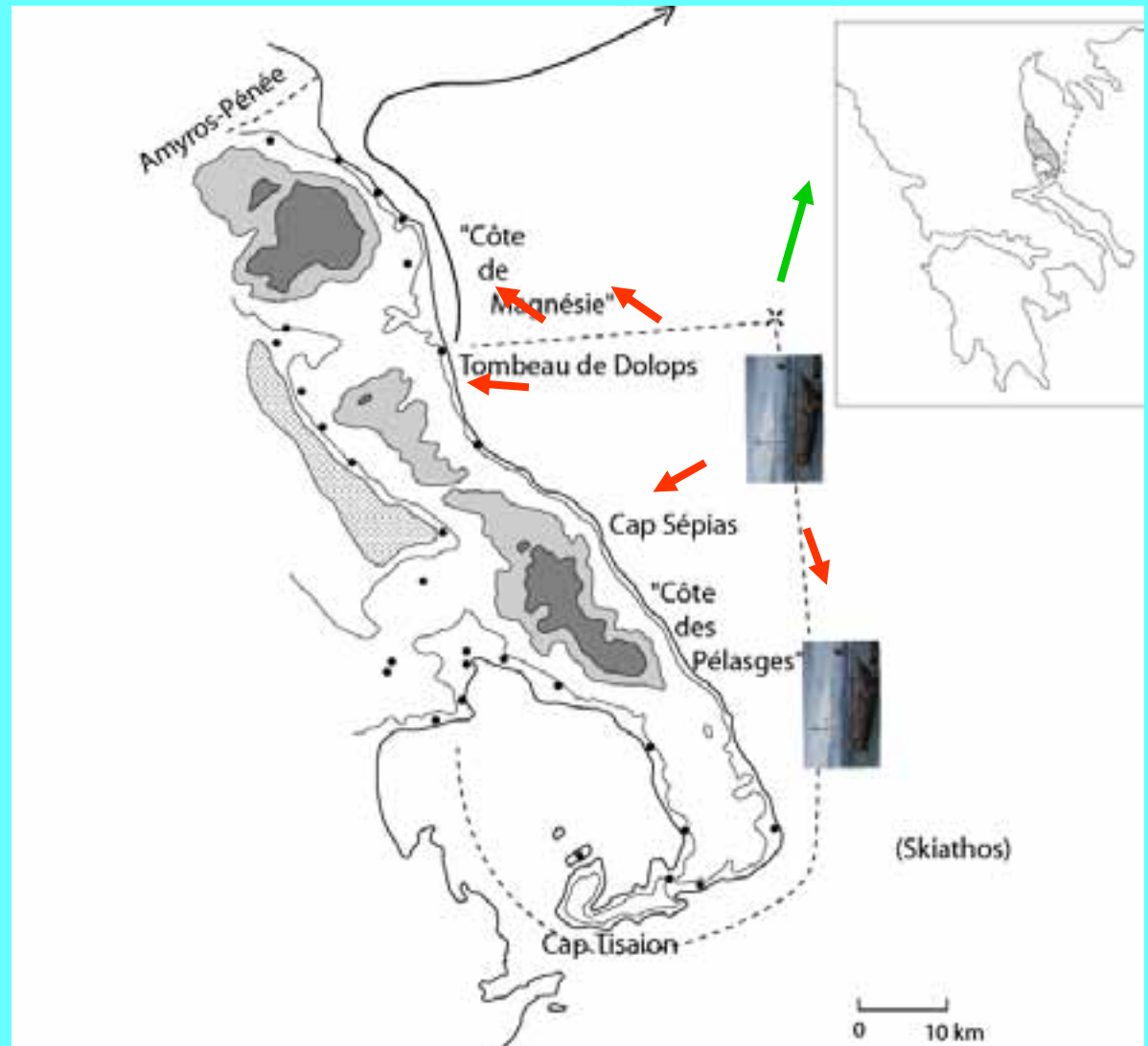
Μαζί τους πήδαγαν δελφίνια πάνω στον υγρό το δρόμο
που χάραζαν και τους ακολουθούσαν. Και ήταν σαν να
'βλεπες τα πρόβατα, καθώς ακολουθούν τον νεραϊδοβο-
575 σκό, πίσω από τα χνάρια του, αφού βόσκησαν χλωρό
χορτάρι και πάνε έτσι για το μαντρί.

Κι αυτός ευτυχισμένος βαδίζει εμπρός τους, παίζοντας
τραγούδια της βοσκής.

Χάθηκε και η Σηπιάδα
και ξεφάνηκε το νησί
της Σκιάθος
και εἰς μεγάλην
ἀπόστασιν οι Πειρεσιῆς
και η πόλη του Μάγνη,
να και οι ἄκρες της
χώρας και ο τάφος του
Δόλοπα.

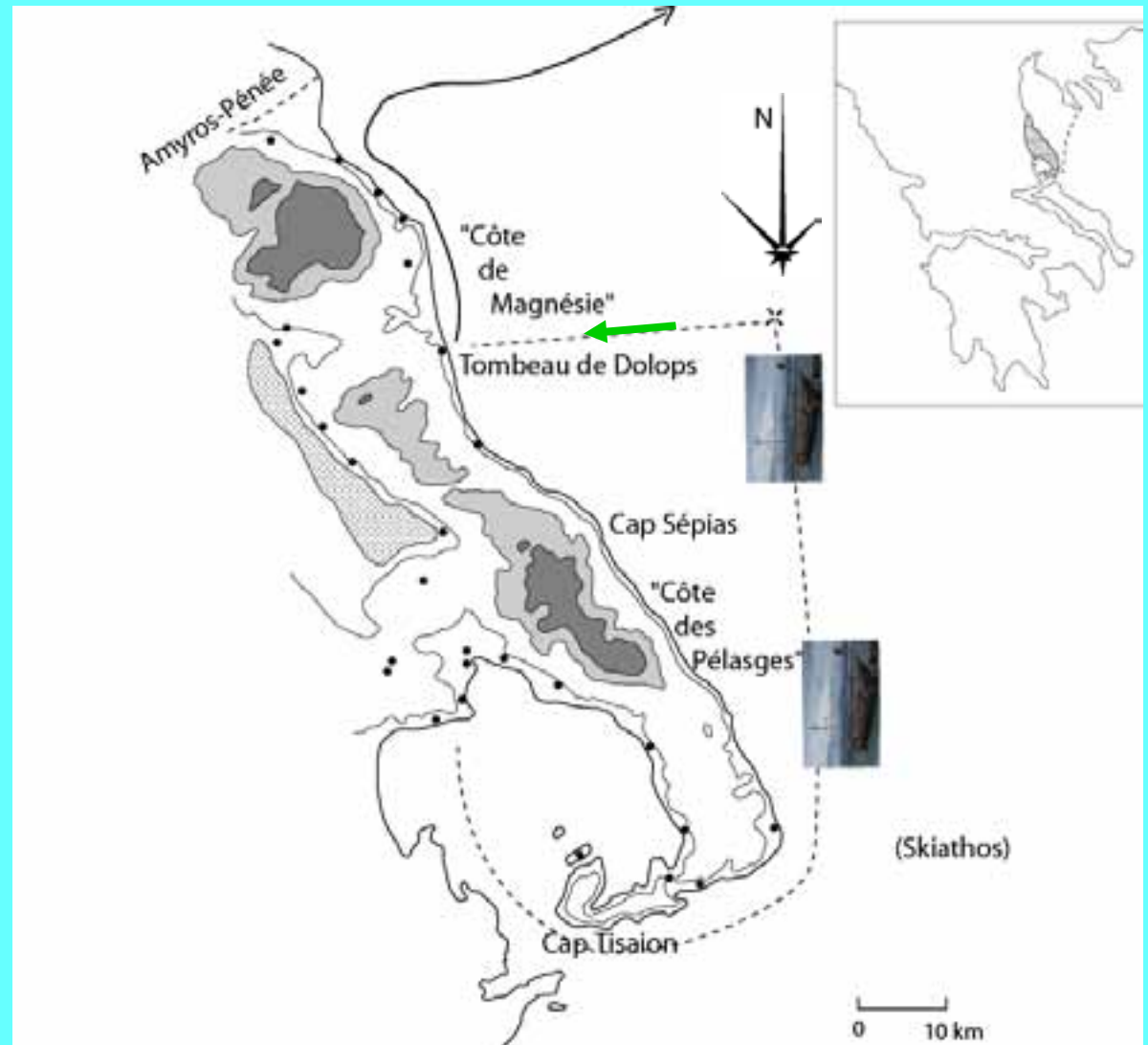
στ. 583 - 585

Αλλά κοντά στο δειλινό
ο αντίθετος άνεμος
τους έφερε και άραξαν
εκεί... (στον τάφον του
Δόλοπα).

στ. 586

... στο μοναδικό καταφύγιο σ' αυτήν την παραλία,
το μικρό λιμάνι του Σκιαθά Πολυδένδρι.

Figure 7. Baie d'Agiokampos, distribution des sites archéologiques :
1. lieu dit Vigla dans la vallée de Tarsana ; 2. Kastro Vélika ;
3. Skiatha Polydendri ; 4. Kastro byzantin près de Skiti
(extrait de A. Tziafalias, Αναζητώντας την αρχαία Μελιβοία,
Actes du Congrès La Thessalie, Quinze années
de recherches archéologiques, 1975-1990,
Lyon, 17-22 avril, 1990, Athènes, 1994, p. 144).

Όπου βρίσκεται ο τάφος του Δόλοπα

Τον τίμησαν και έσφαξαν
πρόβατα σαν βράδιασε και
τάκαψαν κοντά στο κύμα
της φουρτουνιασμένης
θάλασσας.

Δυό μέρες έχασαν σ' αυτό
το ακρογιάλι. Την τρίτη
όμως σήκωσαν τα πανιά
ψηλά, τα τέντωσαν και
κίνησαν.

στ. 587 - 591

Ό τάφος του Δόλοπα

Σκιαθάς Πολυδένδρι

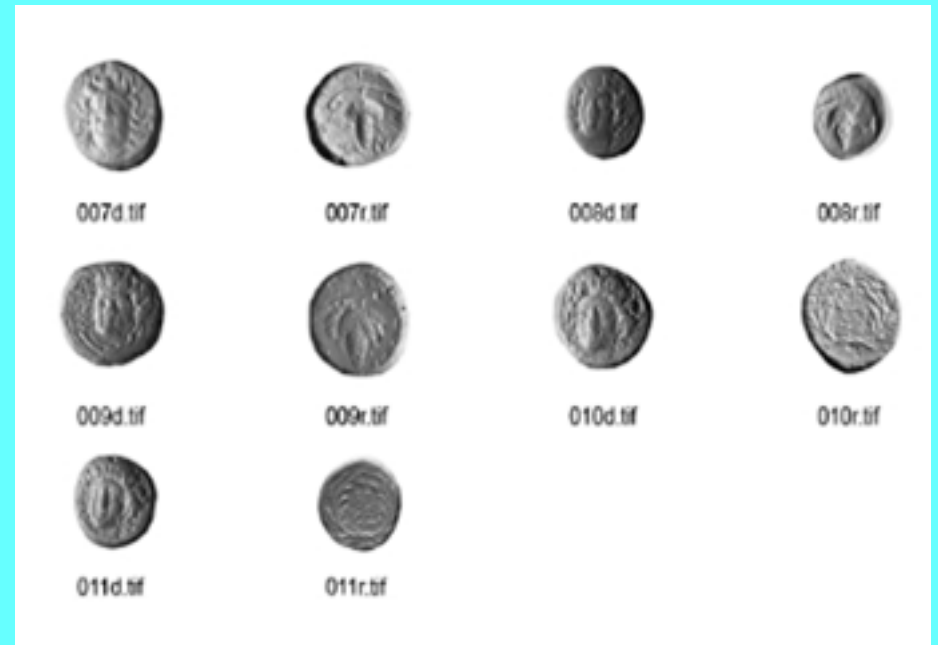
Σήμερα ακόμη, το ακρογιάλι αυτό τ' ονομάζουν Αφέτες «της Αργώς».

Αλλά και εκεί ήταν αργότερα μια μικρή πόλη πάνω από το βράχο, η πόλη των Ευρειων.

στ. 592 -593

Νομίσματα των Ευρειων

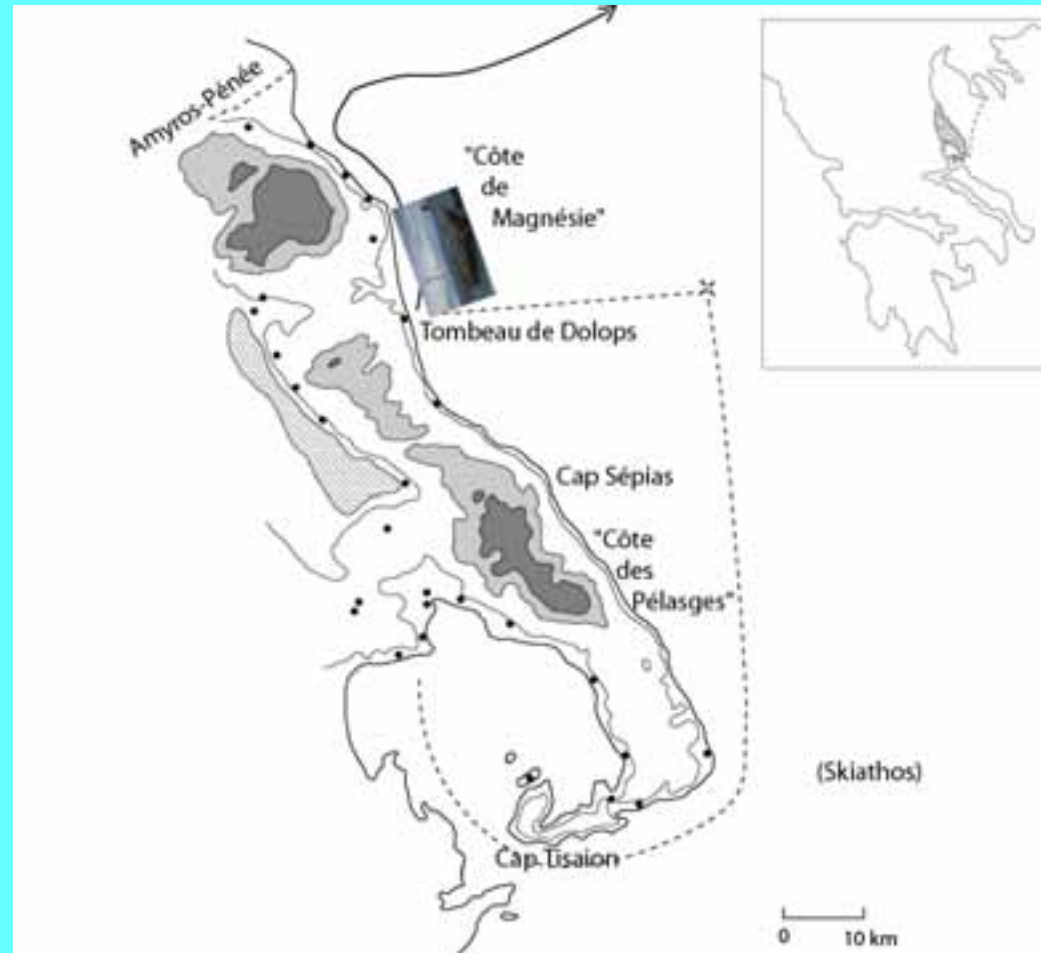
1. Euréai, E. Babelon, *Traité*, pl. CCC, 16
2. Euréai, E. Babelon, *Traité*, pl. CCC, 17
3. Euréai, E. Rogers, *Copper Coinage*, fig. 89
4. Euréai, Fitzwilliam Museum, *Coll. McClean*, pl. CLXXI, 22
5. Euréai, *SNG Cop. Thessaly*, pl. 1, 49

6. Euréai, Athènes, Musée Numismatique, moulage 6
7. Euréai, Athènes, Musée Numismatique, moulage 2
8. Euréai, Athènes, Musée Numismatique, moulage 4
9. Euréai, Athènes, Musée Numismatique, moulage 3
10. Euréai, Athènes, Musée Numismatique, moulage 5
11. Euréai, Athènes, Musée Numismatique, moulage 1

Από τη Σκιάθο στα Τέμπη

Δυο μέρες έχασαν σ' αυτό το ακρογιάλι. Την τρίτη όμως σήκωσαν τα πανιά ψηλά, τα τέντωσαν και κίνησαν.

στ. 589 - 591

Από εκεί πρωί πρωί
πέρασαν πρώτα το
ακρογιάλι της Μελίβοιας,
που πάντα εκεί φυσούν
άνεμοι κακοί,

στ. 593 - 594

Το κάστρο Βελίκας, η αρχαία Μελίβοια

Φωτογραφία Σ. Σδρολια Μαρτίου 2009

Μελίβοια 22 Αυγούστου 2009

Τα νομίσματα των Μελιβοιέων

12, Méliboia, E. Babelon, *Traité*, pl. CCC 22 (AR)

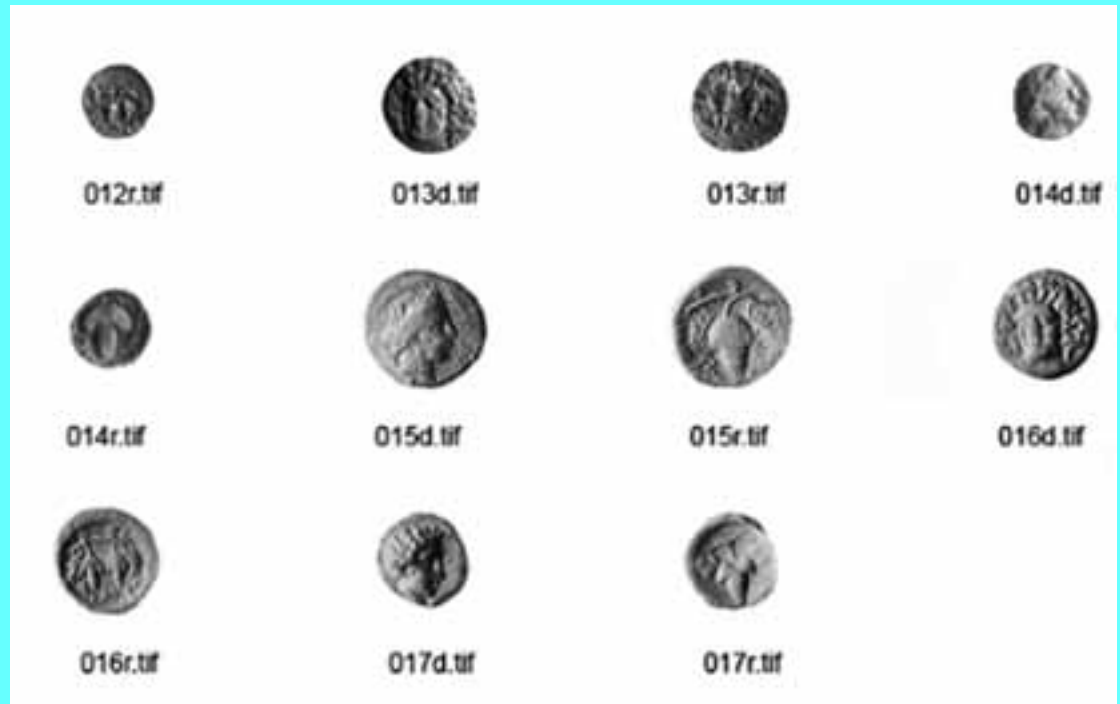
13, Méliboia, , E. Babelon, *Traité*, pl. CCC 23

14, Méliboia, , E. Babelon, *Traité*, pl. CCC 24

15, Méliboia, E. Rogers, *Copper Coinage*, fig. 205

16, Méliboia, E. Rogers, *Copper Coinage*, fig. 204

17, Méliboia, E. Rogers, *Copper Coinage*, fig. 203

Και στην αυγή πέρασαν τις άκρες της Ομόλης που είναι
κεκλιμένη πάνω από τη θάλασσα,

στ. 595

Η κλίσις της
Ομόλης
και ο λόφος του
Ομόλιου

Το κάστρο στο Κόκκινο Νερό, το αρχαίο Ομόλιον

Τα νομίσματα του Ομολίου

25, Homolion, E. Babelon, *Traité*, pl. CCCI n° 3 (= Rogers, fig. 127)

26, Homolion, E. Babelon, *Traité*, pl. CCCI n° 4

27, Homolion, E. Babelon, *Traité*, pl. CCCI n° 5

28, Homolion, E. Rogers, *Copper Coinage*, Fig. 126

29, Homolion, E. Rogers, *Copper Coinage*, Fig. 128

30, Homolion, E. Rogers, *Copper Coinage*, Fig. 129

31, Homolion, E. Rogers, *Copper Coinage*, Fig. 130

32, Homolion, E. Rogers, *Copper Coinage*, Fig. 131

Επειτα πέρασαν από τις Ευρυμενές και κοντά από τα δασωμένα φαράγγια της Όσσας και του Ολύμπου.

στ. 596 - 597

Το κάστρο Ομολίου, η αρχαία Ευρυμεναί

Επειτα από τις Ευρυμενές και κοντά από τα δασωμένα φαράγγια της Όσσας και του Ολύμπου.

και από εκεί γύρισαν χωρίς να περνούν μέσα
από τον ρου του ποταμού Άμυρου.

